

پژوهش در علوم جنایی: با رویکرد انتقادی و با استناد به برنامه‌های درسی رشته حقوق جنایی و جرم‌شناسی

مهرداد رایجیان اصلی^۱

چکیده

این مقاله با نمایاندن اهمیت پژوهش در پهنه علوم جنایی، وضعیت این علوم را در سامانه آموزش عالی ایران (با تمرکز بر رشته حقوق، و به‌ویژه گرایش حقوق جنایی و جرم‌شناسی تحصیلات تکمیلی)، با رویکردی انتقادی بررسی می‌کند. مقاله با معرفی گونه‌های پژوهش نظری و عملی در علوم جنایی، نشان می‌دهد که شکل نظری پژوهش در این علوم به طور برجسته‌ای نسبت به گونه عملی پژوهش، در سامانه آموزش عالی ایران پررنگ‌تر و رایج‌تر است. نویسنده استدلال می‌کند که با وجود سهم علوم جنایی حقوقی در پژوهش‌های نظری، این گونه پژوهش‌ها در علوم جنایی تجربی نیز غالب بوده‌اند. به منظور اثبات این فرضیه که سهم پژوهش‌های نظری نسبت به گونه عملی آن‌ها در علوم جنایی در ایران بیشتر بوده است، نویسنده با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی با ابزار کتابخانه‌ای، به فراخور، از داده‌های استنادی با آوردن نمونه‌هایی از نوشتگان و آثار علوم جنایی در ایران، همراه با برخی گزارش‌ها، آمارها و سندها نیز بهره برده است. نویسنده با معرفی مهم‌ترین چالش‌های پژوهش در علوم جنایی در ایران (شامل نبود معیار و ضابطه مشخص و مدون در روش‌شناسی پژوهش در علوم جنایی، افزایش کمی و کاهش کیفی پژوهش‌های علوم جنایی و بازتاب آن‌ها در سطح سیاست‌گذاری، و اخلاق حرفه‌ای پژوهش در پهنه علوم جنایی)، راهکارهایی برای برون‌رفت از آن‌ها پیشنهاد داده است.

واژگان کلیدی: پژوهش نظری، پژوهش عملی، علوم جنایی، حقوق جنایی و جرم‌شناسی، اخلاق حرفه‌ای پژوهش

۱. استادیار، گروه حقوق و فقه. پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»، تهران، ایران.

ایمیل: m. rayejian@samt.ac.ir

Research in Criminal Sciences;
with a Critical Approach to and with a Special Reference to the Graduate
Course of Criminal Law and Criminology

Mehrdad Rayejian Asli ¹

Received : 2024-06-05, Accepted: 2024-08-29

Abstract

Based on a critical attitude, and with an emphasis on the importance of research in the sphere of criminal sciences, this article explores the situation of these disciplines, focusing upon the postgraduate education of criminal law and criminology within the high educational system of Iran. By introducing theoretical and applied methods of research in criminal sciences, the article demonstrates that theoretical research method is more prevalent than applied research method in criminal sciences. The author argues that theoretical research method has been predominant not only in the legal areas of these sciences (i.e. the branches of criminal law) but also in their empirical fields of study (e.g. criminology and penology). For the purpose of a proof for this hypothesis, **the author enjoys the descriptive-analytical method by documentary research including literature, reports, and statistics.** The author discusses about the most significant challenges of research in criminal sciences including the lack of a definite criteria of research methodology in these areas, quantitative growth and qualitative decline of research in these fields and its influence on the policy-making, and finally, the ethics of research in criminal sciences. Consequently, the author provides with some suggestions to overcome the challenges.

Keywords: Theoretical Research, Applied Research, Criminal Sciences, Criminal Law and Criminology, The Ethics of Research

1. Assistant Professor, Department of Law and Jurisprudence, Research Institute for Humanities and Social Sciences Development (SAMT), Tehran, Iran. Email: m.rayejian@samt.ac.ir

درآمد

پیشینه علوم جنایی در ایران به تاریخچه برپایی دانشکده‌های حقوق در این کشور پیوند می‌خورد. می‌توان گفت شاخه‌های اصلی مجموعه رشته‌هایی که امروزه علوم جنایی نامیده می‌شوند، در آغاز با برپایی نخستین دانشکده‌های حقوق در پایتخت (یعنی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران)^۱ و دانشکده حقوق دانشگاه ملی (شهیدبهشتی کنونی)^۲ موضوع مطالعه و تحقیق‌های دانشگاهی واقع شدند. در این میان، حقوق جنایی و جرم‌شناسی^۳ یکی از گرایش‌های اصلی تحصیلات تکمیلی در دانشکده‌های حقوق ایران را

۱. پس از برپایی دانشکده حقوق در سال ۱۳۱۳ خورشیدی، که سپس به ترتیب به دانشکده علوم سیاسی و اقتصادی، و دانشکده حقوق و علوم سیاسی تغییر نام داد، از دهه ۴۰، علوم جنایی زیر نظر گروه علوم جزایی و جرم‌شناسی دانشکده (که امروز، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی نامیده می‌شود) آغاز به کار کرد (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به: مبارکیان، ۱۳۷۷: ۲۳-۳۳؛ و نیز: رایجیان اصلی، ۱۴۰۱: ۲۰۶).

۲. طبق توضیح صفحه رسمی دانشگاه شهیدبهشتی در معرفی این دانشگاه و تحول آن در گذر تاریخ (<https://www.sbu.ac.ir/web/sbu/60sbu>)، پس از تصویب اساس‌نامه دانشگاه ملی ایران در سال ۱۳۳۹، دانشکده حقوق این دانشگاه در سال ۱۳۴۵ برپا شد. پس از انقلاب، نام دانشگاه در سال ۱۳۶۲ از «ملی ایران» به «شهیدبهشتی» تغییر داده شد. دانشکده حقوق که نخست در بخشی از دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی قرار داشت، در سال ۱۳۸۲ از آن دانشکده جدا و مستقل شد. رشته حقوق جنایی و جرم‌شناسی در کنار رشته حقوق ثبت، در دوره کارشناسی ارشد در سال‌های نخست برپایی دانشکده حقوق در دهه ۴۰ راه‌اندازی شد (<https://law.sbu.ac.ir/history>).

۳. این گرایش که نخست در هر دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، «حقوق جزا و جرم‌شناسی» نامیده می‌شد، هم‌اکنون به موجب برنامه درسی بازنگری شده تحولی، به دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته «رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی» (مصوب ۱۴۰۱/۰۵/۳۰ شورای علوم برنامه‌ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری)، و به موجب برنامه درسی مقطع دکتری تخصصی به رشته «حقوق کیفری و جرم‌شناسی» (مصوب ۱۴۰۲/۰۴/۲۵ شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری) تغییر نام داده است که یک مفهوم را با دو اصطلاح بیان می‌کند. در این مقاله هر جا که عنوان رسمی این گرایش در نظر نباشد، عبارت «حقوق جنایی و جرم‌شناسی»، که هم از نظر واژه‌شناختی و هم از جهت مفهومی درست‌تر به نظر می‌رسد، به کار رفته است.

تشکیل داد و تا امروز از جمله گرایش‌های انتخابی یا تخصصی دانشجویان و اعضاء هیئت علمی دانشگاه‌های کشور به‌شمار می‌آید.

از آن جا که نسل‌های گذشته استادان علوم جنایی از دانش‌آموختگان خارج از کشور بودند^۱ و راه‌اندازی رشته حقوق و گرایش‌های آن (از جمله حقوق جنایی و جرم‌شناسی) نیز از مدل خارجی آن (به‌ویژه مدل فرانسوی) الگو برداری شده بود،^۲ بدیهی بود که نوشتگان دانشگاهی این رشته و پژوهش و مطالعه درباره آن از همان آغاز به طور عمده بر پایه نوشتگان خارجی پی‌ریزی و سامان‌دهی شود.^۳ برای نمونه، نخستین کتاب‌های حقوق جنایی،^۴ به‌طور عمده اقتباس از کتاب‌های حقوق جنایی خارجی، به‌ویژه نسخه‌های فرانسوی آن، یا حتی ترجمه و برگردان قانون‌ها یا کتاب‌های خارجی (اروپایی - فرانسوی)

۱. به‌طور کلی، نسل‌های گذشته استادان و دانشگاهیان علوم جنایی در ایران را می‌توان به ترتیب شامل نسل پایه‌گذار یا تدوین‌گران و نسل شرح‌دهنده یا تفسیرگر دانست. نسل پایه‌گذار، نخستین قانون‌های جنایی (از جمله، کتابچه قانونی کنت ۱۲۴۱، قوانین موقتی محاکمات جزایی ۱۲۹۱، قانون جزای عرفی ۱۲۹۵، و قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ خورشیدی) را تدوین کردند. نسل دوم را نیز باید شرح‌دهندگان این قانون‌ها و گردآوردندگان نخستین آثار علوم جنایی در ایران به‌شمار آورد. (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به: رایجیان اصلی، ۱۴۰۱: ۱۹۹-۲۰۵).

۲. برای نمونه، برخی نویسندگان، عنوان «مؤسسه تحقیقاتی علوم جزایی و جرم‌شناسی» دانشگاه تهران را برگرفته از عنوان مشابه مؤسسه دانشگاه اکس - مارسی فرانسه دانسته‌اند: نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۸: ۱۶.

۳. البته، در گرایش حقوق خصوصی، به‌ویژه حقوق مدنی، آموزه‌ها و مفهومی‌های فقهی بازتاب چشم‌گیری داشته‌اند و از آن جا که نخستین نوشته‌های حقوق مدنی در اصل از شرح‌های قانون مدنی ایران تشکیل می‌شد، روشن بود که پیکره نوشتگان حقوق خصوصی با فضای بومی سازگارتر به نظر برسد. برای تأیید این دیدگاه، بنگرید به: کاتوزیان، ۱۳۷۵: الف-ه.

۴. در ایران نیز همانند دیگر کشورها، جرم‌شناسی به نسبت حقوق جنایی، جوان‌تر محسوب می‌شود. درباره تاریخچه جرم‌شناسی در ایران، بنگرید به: نجفی ابرندآبادی، ۱۳۷۶: ۱۱۹-۱۲۱.

بودند.^۱ هرچند شاید نوپایی حقوق جنایی و جرم‌شناسی در آن سال‌ها تولید آثار این پهنه را بدین شکل ایجاب می‌کرد، با گذشت زمان، فرایند رشد و گسترش این نوشتگان همان راهی را که از گذشته آغاز شده بود، پیمود و الگویی که از پژوهش در علوم جنایی شکل گرفته بود، به نسل‌های دیگر این پهنه نیز سرایت کرد.

این مقاله، برای نخستین بار با معرفی گونه‌های پژوهش در علوم جنایی، جایگاه پژوهش در پهنه این علوم در ایران را، با تأکید بر وضعیت کنونی، از دیدگاهی انتقادی، ارزیابی می‌کند و در پی پاسخ به دو پرسش بدین شرح است: نخست، از میان گونه‌های اصلی پژوهش در علوم جنایی، سهم کدام گونه در سامانه آموزش عالی ایران برجسته‌تر بوده است؟ دوم، مهم‌ترین چالش‌های پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران کدام‌اند؟ روش‌شناسی مقاله، توصیفی - تحلیلی با تکیه بر ابزار کتابخانه‌ای است. با وجود این، برای مستندسازی فرضیه‌ها و استدلال‌های نویسنده، در هر مورد، نمونه یا نمونه‌هایی از کتاب‌ها، مقاله‌ها یا پایان‌نامه‌های مرتبط با بحث آورده شده و در صورت ارجاع یا استناد به شماری از آن‌ها، گاه از داده‌های کمی برای مقایسه آن‌ها نیز استفاده شده است.

با وجود مطالعه‌هایی که درباره این موضوع در پیشینه نوشتگان علوم جنایی در ایران وجود دارد،^۲ در مقاله پیش رو، به منظور شناخت جایگاه پژوهش در این پهنه، نخست،

۱. برای نمونه، می‌توان از ترجمه قانون مجازات ۱۸۱۰ فرانسه در سال ۱۳۰۷ نام برد: بی‌نام، بی‌جا، برگرفته از: پاشا صالح، ۱۳۴۸: ۵-۲۷۴؛ هم‌چنین، ترجمه اثری از یک استاد فرانسوی در همین ردیف نام‌بردی است: دو وابر، بی‌تا؛ و نیز این اثر به عنوان ترجمه و تطبیق: گارو، بی‌تا.

۲. نمونه‌های برجسته در پیشینه این موضوع، از جمله عبارت‌اند از: نجفی ابرندآبادی و غلامی، ۱۳۸۵: ۲۳-۴۰. این مقاله با تمرکز بر جرم‌شناسی (به‌عنوان یکی از شاخه‌های علوم جنایی)، آسیب‌های آن در دو حوزه آموزش و پژوهش را تا هنگام چاپ در سال ۱۳۸۵، بررسی می‌کند و نتیجه می‌گیرد که این رشته به دلیل مشکلات آموزش و پژوهش آن، به طور شایسته‌ای در جامعه ایران گسترش نیافته است. اداره کل دفتر آموزش و پژوهش سازمان قضایی نیروهای مسلح، ۱۳۹۲: این کتاب شامل مقاله‌های همایشی درباره پژوهش در سامانه دادگستری جنایی است که در سه فصل، به ترتیب، مدیریت و روش پژوهش در پهنه دادگستری جنایی، پژوهش‌های راهبردی و رویکردهای پژوهش در این پهنه، و پژوهش‌های کاربردی در این پهنه را مطالعه می‌کند. نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۷: ۳۷۹-۳۸۲. این چکیده مقاله باز با تمرکز بر جرم‌شناسی، به الزام‌های کارآمدی آموزش و پژوهش این رشته به صورت کلی در ایران

جنبه‌های اصلی آن (شامل پژوهش نظری و عملی) گونه‌شناسی می‌شوند و در پرتو این گونه‌شناسی کاستی‌های آن ارزیابی می‌شود. سپس، رشد فزاینده و بی‌رویه آموزش عالی به منزله عامل افزایش کمی و کاهش کیفی پژوهش‌های علوم جنایی در ایران ارزیابی می‌شود. در ادامه، یکی از مهم‌ترین چالش‌های پژوهش در این پهنه، یعنی اخلاق حرفه‌ای، به بحث گذاشته می‌شود و برای بررسی دقیق‌تر آن، در دو محور اخلاق حرفه‌ای دانشجویان و اخلاق حرفه‌ای استادان ارزیابی انتقادی می‌شود.

الف) گونه‌شناسی پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران

در یک دسته‌بندی شناخته‌شده می‌توان پژوهش را به «نظری» و «عملی» تقسیم کرد.^۱ البته، دسته‌بندی‌های پژوهش، به ویژه در پهنه علوم اجتماعی، گوناگون‌اند و این گونه‌گونی به عنوان‌سازی‌های دیگری نیز انجامیده است. برای نمونه، در دسته‌بندی دیگری که به پهنه جرم‌شناسی و دادگری جنایی، یا به تعبیر دقیق‌تر، «علوم جنایی»^۲ مربوط می‌شود، پژوهش را به «تجربی» و «غیرتجربی» تقسیم کرده‌اند (شایان، ۱۳۸۹: ۳۳). دسته‌بندی دوگانه برگزیده در این مقاله، بی‌آن که تقسیم‌بندی‌های دیگر را رد کند یا نادیده بگیرد و یا با آن در تعارض و تضاد باشد، یک دسته‌بندی همسو با پهنه‌های گوناگون علمی است که بر پایه آن، شاخه‌های علمی را می‌توان به نظری و عملی تقسیم کرد. در ادامه، ضمن مفهوم‌شناسی پژوهش‌های نظری و عملی و محتوای آن‌ها، جایگاه این پژوهش‌ها در پهنه علوم جنایی در ایران ارزیابی و روشن می‌شود که پژوهش‌های نظری سهم بسیار بیشتری از آثار این پهنه را به خود اختصاص داده‌اند که این موضوع برای رشد و پیشرفت علوم جنایی در ایران نمی‌تواند کافی باشد.

۱. تمایز پژوهش نظری از پژوهش عملی به اعتبار شاخه‌های علوم جنایی

پرداخته است. رایجیان اصلی، ۱۴۰۱: ۲۱۸-۱۹۷. این مقاله این بار با توجه به پهنه گسترده‌تر علوم جنایی، نسل‌های سه‌گانه دانشوران و استادان این علوم در ایران را از گذشته تا امروز معرفی و تبیین می‌کند.

۱. در برخی از منبع‌های روش‌شناسی علوم جنایی، از این گونه‌شناسی به پژوهش محض (pure) و کاربردی (applied) نیز یاد کرده‌اند: چمپیون، ۱۳۸۵: ۳۰.

۲. بدین اعتبار که جرم‌شناسی و دادگری جنایی از شاخه‌های علوم جنایی شمرده می‌شوند.

علوم جنایی، به سخن ساده، عبارت‌اند از مجموعه رشته‌هایی که در مطالعه پدیده جنایی (جرم یا بزه) و موضوع‌های مرتبط با آن (کنش‌گر و کنش‌پذیر پدیده: بزهدار و بزه‌دیده، و ضمانت‌اجرای جنایی یا کیفر) هم‌داستان‌اند. در پهنه علوم جنایی، پژوهش‌های نظری و عملی، در اصل، به اعتبار شاخه‌های این علوم از هم جدا می‌شوند. در برجسته‌ترین دسته‌بندی علوم جنایی در ایران، که اقتباسی از گونه‌شناسی پاره‌ای از پژوهشگران فرانسوی است (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۸: ۱۴؛ لاسال، ۱۳۷۹: ۲۳۱-۲۴۸)، این علوم به «حقوقی» و «تجربی» تقسیم می‌شوند.

علوم جنایی حقوقی شاخه‌هایی را دربرمی‌گیرند که بر پایه اصل‌ها و قاعده‌های حقوقی پدیده جنایی را مطالعه می‌کنند و در یک کلام می‌توان آن شاخه‌ها را زیر عنوان «حقوق جنایی» (با شاخه‌های گوناگون آن، مانند حقوق جنایی عمومی، اختصاصی، آیین دادرسی جنایی و حقوق جنایی بین‌المللی) گنجانند. پژوهش‌های علوم جنایی حقوقی تابعی هستند از پژوهش‌های حقوقی. روش پژوهش در علم حقوق، استدلالی - منطقی است، زیرا اصل‌ها و قاعده‌های حقوقی، مفهوم‌های ذهنی - انتزاعی هستند که هم مفهوم‌سازی آن‌ها و هم تعریف و تبیین آن‌ها نیازمند استدلال و بهره‌گیری از بحث‌ها و تحلیل‌های نظری است. از این رو، می‌توان گفت که در پهنه علوم جنایی حقوقی شیوه پژوهش نظری، حکم‌فرماست.

علوم جنایی تجربی، برعکس، شاخه‌هایی را دربرمی‌گیرند که بر پایه شیوه مطالعه و پژوهش در علوم تجربی (یعنی مشاهده و آزمون) پدیده جنایی را مطالعه می‌کنند و خود به علوم جرم‌یابی و جرم‌شناختی تقسیم می‌شوند. از آن جا که روش تجربی نیازمند انجام عملی - کاربردی پژوهش با بهره‌گیری از شیوه‌ها یا ابزارهایی مانند مشاهده، مصاحبه، پرسش‌نامه و مانند این‌هاست، باید گفت که در پهنه علوم جنایی تجربی شیوه پژوهش عملی حکم‌فرماست.

۲. پژوهش نظری: موضوع، محتوا و جایگاه آن در پهنه علوم جنایی در ایران
پژوهش نظری در این جا عبارت است از کاویدن و مطالعه ذهنی با بهره‌گیری از قوه استدلال بر پایه نوشتگان موجود در منبع‌های پهنه مورد مطالعه. در پژوهش نظری،

پژوهشگر از ذهن خود برای توصیف و تبیین یا تجزیه و تحلیل مفهوم‌ها، موضوع‌ها و پدیده‌های مورد مطالعه بهره‌گیری می‌کند و بدین منظور از قوه استدلال ذهنی خود بهره می‌برد. ولی، از آن جا که گندوکاو ذهنی و استدلالی به تنهایی برای پژوهیدن در پهنه مورد مطالعه کافی نیست، پژوهشگر از مراجعه به نوشتگان تولیدشده در منبع‌های موجود در پهنه مطالعاتی خود بی‌نیاز نیست. به همین دلیل، می‌توان گفت که پژوهش نظری مستلزم حضور پژوهشگر در کتابخانه برای یافتن و مطالعه این آثار و منع‌هاست و در همین راستا، می‌توان پژوهش نظری را یک مطالعه کتابخانه‌ای نیز به شمار آورد. اهمیت مطالعه کتابخانه‌ای به اندازه‌ای است که در سطح تحصیلات تکمیلی (دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری) برای یافتن و دستیابی به منبع‌های لازم و معتبر به پژوهشگران، از جمله استادان و دانشجویان، فرصت‌های مطالعاتی داده می‌شود. این فرصت‌های مطالعاتی که در سامانه آموزش عالی ایران نیز مرسوم بوده‌اند،^۱ در کشورهایی مصداق می‌یابند که از پژوهشکده‌ها یا مؤسسه‌های پژوهشی مجهز، به‌ویژه کتابخانه‌ها و بانک‌های داده‌ها (اطلاعات) کامل، بهره‌مندند و امکان دسترسی آسان و کم‌هزینه به منبع‌های موجود را برای پژوهشگران فراهم می‌سازند.^۲

۱. البته فرصت‌های مطالعاتی را نمی‌توان به پژوهش‌های نظری محدود دانست. ولی علوم جنایی در ایران به نظر می‌رسد که بیشتر به سوی این پژوهش‌ها جهت یافته بوده‌اند. به موجب آیین‌نامه این فرصت‌های مطالعاتی در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فرصت مطالعاتی ممکن است برای مطالعه و تحقیق (ماده‌های ۱-۲-۱، ۱-۲-۲ و ۱-۲-۳) یا انجام کارهای عملی و آزمایشگاهی (ماده ۱-۲-۲) داده شود: آیین‌نامه استفاده از فرصت‌های مطالعاتی برای اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و پژوهشی، مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۳۰.

۲. یکی از مشهورترین و معتبرترین مؤسسه‌های پژوهشی از این دست که بسیاری از پژوهشگران ایرانی در پهنه علوم جنایی از امکانات، و به‌ویژه کتابخانه مجهز آن، بهره‌مند بوده‌اند، «مؤسسه ماکس پلانک برای مطالعه جرم، امنیت و حقوق» (تا مارس ۲۰۲۰ با نام «مؤسسه ماکس پلانک برای حقوق خارجی و حقوق جنایی بین‌المللی») است. افزون بر بعضی از استادان علوم جنایی، بسیاری از دانشجویان تحصیلات تکمیلی، از جمله دانشجویان دکتری حقوق جنایی و جرم‌شناسی، در دو - سه دهه گذشته از

۱-۲ موضوع و محتوای پژوهش نظری در پهنه علوم جنایی در ایران

گستره و فراوانی پژوهش‌های نظری، بیش از هر چیز، به موضوع‌های مورد پژوهش بازمی‌گردد که البته، میزان آشنایی یا گرایش پژوهشگر نسبت به شیوه‌های دوگانه پژوهش نظری و عملی نیز در آن نقش دارد.^۱ این مسئله در پهنه علوم جنایی در ایران نمود برجسته‌ای دارد، به گونه‌ای که می‌توان گفت بیشتر موضوع‌هایی که در دوره‌های کارشناسی حقوق، و کارشناسی ارشد و دکتری حقوق جنایی و جرم‌شناسی در باب آن‌ها پژوهش شده و می‌شود، همچنان که خواهد آمد، از سنخ پژوهش‌های نظری در این پهنه بوده‌اند.

از نظر سنتی، با توجه به تاریخچه علوم جنایی در ایران، هرچه به گذشته برگردیم، سهم بیشتری از موضوع‌های پژوهش نظری به پهنه علوم جنایی حقوقی (حقوق جنایی عمومی، اختصاصی، و آیین دادرسی جنایی) اختصاص داشته است. یک دلیل این مسئله می‌تواند پیشتری «حقوق جنایی» بر «جرم‌شناسی» در پیشینه سامانه آموزش عالی حقوق ایران باشد، زیرا هم‌چنان که گفته شد، جرم‌شناسی، رشته‌ای جوان‌تر از حقوق جنایی در این سامانه است (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۷۲: ۴۱۵). وانگهی، استادان علوم جنایی در ایران، از گذشته، بیشتر در حقوق جنایی تخصص داشته‌اند تا در جرم‌شناسی.^۲ چرا که جرم‌شناسی

فرصت‌های مطالعاتی این مؤسسه بهره‌مند شده‌اند. برای دیدن پیشینه‌ای از این همکاری‌ها، بنگرید به: طباطبایی، ۱۳۹۳.

۱. منظور این است که اگر پژوهش‌های نظری برتری چشمگیری بر پژوهش‌های عملی دارند و این برتری به فراوانی بیشتر پژوهش‌های نظری می‌انجامد، این گستره و فراوانی می‌تواند به آشنایی یا گرایش بیشتر پژوهشگر نسبت به پژوهش‌های نظری نیز بستگی داشته باشد.

۲. این وابستگی، به ویژه در گذشته که شمار عضوهای هیئت علمی در دانشکده‌های حقوق و گروه‌های وابسته به آن (از جمله، گروه‌های حقوق جنایی و جرم‌شناسی) کمتر از امروز بود، سبب می‌شد که واحدهای درسی جرم‌شناسی را (به جز نمونه‌های انگشت‌شماری چون استاد مهدی کی‌نیا در دانشگاه تهران و استاد علی حسین نجفی ابرندآبادی در دانشگاه شهیدبهشتی) استادانی که درس‌های حقوق جنایی را تدریس می‌کردند، تدریس کنند. از آن میان می‌توان از این نمونه‌ها نام

در ایران، رشته‌ای وابسته به حقوق جنایی است که در دانشکده حقوق و بر پایه الگوهای حقوقی آموزش داده می‌شود و در باب آن پژوهش صورت می‌گیرد. بنابراین، در چنین فضایی نمی‌توان گفت که یک جرم‌شناس متخصص یا متخصص جرم‌شناسی وجود دارد.^۱

برد؛ محمد آشوری (استاد آیین دادرسی جنایی دانشگاه تهران) که در کنار واحدهای این درس، جرم‌شناسی و جامعه‌شناسی جنایی تدریس می‌کردند (آگاه و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۰۵-۱۰۶)؛ رضا نوربها (استاد حقوق جنایی عمومی در دانشگاه شهیدبهبشتی) و محمدعلی اردبیلی (استاد همان درس و حقوق جنایی بین‌المللی در همان جا) که به ترتیب، جرم‌شناسی و جامعه‌شناسی جنایی را در دوره‌های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تدریس می‌کردند. حتی در نمونه‌های امروزی، از بهزاد رضوی فرد (دانشیار حقوق جنایی عمومی - اختصاصی و حقوق جنایی بین‌المللی دانشگاه علامه طباطبائی؛ و محمدرضا رهبرپور (استادیار فقه همان جا: می‌توان نام برد که جرم‌شناسی و پیشگیری از جرم تدریس می‌کنند. این تدریس‌ها، به ترتیب استنادی که نام برده شدند، به خلق کتاب‌ها و آثاری (از جمله نمونه‌های زیر) انجامیده‌اند:

کی‌نیا، ۱۳۴۵/الف/ب؛ کی‌نیا، ۱۳۴۶؛ کی‌نیا، ۱۳۷۳/الف/ب/پ؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۴۰۱؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۱؛ آشوری، ۱۴۰۰/الف/ب؛ نوربها، ۱۳۹۲؛ اردبیلی، ۱۴۰۱؛ اردبیلی، ۱۴۰۲/الف/ب/پ؛ اردبیلی، ۱۳۸۸؛ اردبیلی، ۱۳۹۷؛ اردبیلی، ۱۳۹۹؛ رضوی فرد، ۱۳۹۲؛ رضوی فرد، ۱۳۹۴.

۱. یکی از کاربردهای مهم تخصص جرم‌شناسی را می‌توان در پهنه سیاست‌گذاری جنایی دانست. برای نمونه، در شرایطی که قانون تبدیل شورای سرپرستی زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور به سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۳۶۴/۱۱/۰۶، با نام بردن از «جرم‌شناسی»، تهیه آمار و اطلاعات لازم به منظور استفاده در مطالعات این رشته را از وظیفه‌های این سازمان شمرده بود، (بند و ماده ۲)، و سپس آیین‌نامه اجرایی این سازمان که نخست در سال ۱۳۸۴ تصویب شد، در چند مورد (از جمله، بندهای د و ک ماده ۱۸، ماده ۱۹ و تبصره ۳ ماده ۳۵)، از «کیفرشناسی» و متخصصان آن (به منزله یکی از شاخه‌های مرتبط با جرم‌شناسی) نام برده بود، آیین‌نامه جدید این سازمان (۱۴۰۰/۰۲/۲۸) ضرورتی به نام بردن از این تخصص‌ها در کنار تخصص‌های دیگری مانند کارشناس روان‌شناسی و علوم تربیتی (تبصره ۱ ماده ۲۷) و مددکاران اجتماعی (بند ت ماده ۳۸)، ندیده است. با وجود این، ماده ۱۰۵ این آیین‌نامه، از پژوهشگران رشته حقوق جنایی و جرم‌شناسی تنها برای بازدید از این سازمان به منظور انجام پژوهش‌هایشان نام برده است. چنین کاستی‌هایی سبب شده است که برخی از نویسندگان در راستای الزام‌های کارآمدسازی جرم‌شناسی، پیش‌بینی ردیف استخدامی مستقل برای

زیرا کسی که می‌خواهد به شکل متمرکز در جرم‌شناسی پژوهش کند، ناگزیر باید رشته حقوق جنایی و جرم‌شناسی را برگزیند که البته در ایران، مستلزم گذراندن دوره کارشناسی حقوق یا به هر حال، ورود به دانشکده حقوق نیست.^۱

از نظر محتوا نیز موضوع پژوهش‌های نظری برگزیده، خالی از ایراد نیست. این ایراد، از یک سو، به ترجمه‌ای بودن آثار علوم جنایی، و از سوی دیگر، به توصیفی بودن غالب محتواها بازمی‌گردد. ترجمه‌ای بودن این نوشتگان ریشه در خاستگاه علوم جنایی در ایران دارد. هم‌چنان که پیش‌تر گفته شد، نسل‌های نخست پژوهشگران و استادان علوم جنایی، به‌طور عمده، از دانش‌آموختگانی تشکیل می‌شدند که با الگوی آموزشی - پژوهشی خارجی تحصیل کرده بودند و با کوله‌باری از توشه‌های اروپایی - غربی به ایران بازمی‌گشتند. این دسته از پژوهشگران و استادان برای تولید آثار فارسی علوم جنایی سه راه عمده پیش‌رو داشتند: نخست، منبع‌های آموخته از خارج را به فارسی برگردانند.^۲ دوم، بر

-
- دانش‌آموختگان این رشته در سازمان‌های دولتی، مانند سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور، بهزیستی، و نیروی انتظامی را پیشنهاد دهند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۷: ۳۸۱).
۱. بر پایه مقرره‌های آموزش عالی حقوق در ایران، برای ورود به مقطع تحصیلات تکمیلی این رشته، نیاز به داشتن مدرک کارشناسی حقوق نیست. بدین‌سان، یک دانش‌آموخته علوم تجربی یا ریاضی یا هنر، با کمترین آشنایی نسبت به علوم انسانی (از جمله حقوق)، می‌تواند با شرکت در آزمون کارشناسی ارشد حقوق، وارد رشته حقوق جنایی و جرم‌شناسی شود. بی‌گمان، عیب‌ها و کاستی‌های این رویه با توجه به ضرورت تخصص‌محوری در علوم معاصر، بیش از امتیازهای آن است. البته، برنامه جدید کارشناسی ارشد حقوق جنایی و جرم‌شناسی، با پیش‌بینی تبصره‌ای در شرایط و ضابطه‌های ورود به این دوره، کوشیده است تا اندازه‌ای این کاستی را جبران کند که باز کافی به نظر نمی‌رسد (برنامه درسی رشته «حقوق کیفری و جرم‌شناسی»، مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۳۹۰/۱۲/۲۳: ۱۱). بر این اساس، داوطلبانی که رشته مقطع پیشینشان حقوق نیست، ملزم شده‌اند تا دوازده واحد درس جبرانی از میان درس‌های کارشناسی حقوق در دو نیم‌سال تحصیلی بگذرانند که هم‌چنان که گفته شد، نمی‌تواند پایه‌ای کافی برای یک دانشجوی کارشناسی ارشد که به یهنه علوم جنایی وارد می‌شود، باشد.
 ۲. برگردان قانون مجازات فرانسه مصوب ۱۸۱۰ به فارسی در سال ۱۳۰۷ (پاشا صالح، ۱۳۴۸: ۲۷۵-۲۷۴: پانوش ۱)، رساله حقوق جنایی و قانون‌گذاری جزایی فرانسه به وسیله علی آزمایش، استاد دانشگاه تهران، (دووا بر، بی‌تا)، و برگردان دو دوره دوجلدی حقوق جنایی و آیین دادرسی جنایی از استادان
-

پایه محتوای آن منبع‌ها، ماده‌های قانون‌های جنایی در ایران را تفسیر کنند.^۱ سوم، با توجه به مفهوم‌ها و تعریف‌های مندرج در آن منبع‌ها، مفهوم‌ها و تعریف‌های بومی‌سازی شده با فضای جامعه ایرانی را خلق و تولید کنند.^۲ این نسل‌ها، در عمل، دو راه نخست را برگزیدند و میراثی که برجا نهادند، به نسل پسین نیز انتقال یافت.

توصیفی بودن آثار علوم جنایی آسیب‌دیگری می‌تواند باشد که پژوهش نظری در این پهنه از زیان‌های آن در امان نخواهد ماند. این توصیفی بودن می‌تواند از ایراد پیشین (یعنی ترجمه‌ای بودن نوشتگان علوم جنایی) یا چگونگی آموزش و یادگیری پژوهشگر در نوشتن پایان‌نامه، مقاله و کتاب سرچشمه بگیرد. وقتی پژوهشگر خود را در قید و بند منبع‌های خارجی اسیر کند و برای بیان و انتقال مفهوم‌ها و مطلب‌ها ناگزیر به برگرداندن آن‌ها به فارسی شود، بدیهی‌ست که فراورده او، به طور عمده، متن‌هایی توصیفی خواهند بود که کمترین نشانی از تجزیه و تحلیل یا تبیین‌ها و استدلال‌های مستقل پژوهشگر در آن می‌توان یافت. ضرورت تحلیلی بودن پژوهش‌های نظری، در پهنه علوم جنایی حقوقی نمود برجسته‌تری دارد. زیرا آثار این پهنه از مفهوم‌ها و موضوع‌هایی تشکیل می‌شود که نیازمند

فرانسوی به وسیله حسن دادبان، دیگر استاد دانشگاه تهران (استفانی و همکاران، ۱۳۷۷/الف/ب؛ استفانی و همکاران، ۱۳۷۷/پ/ت)، نمونه‌هایی از نخستین راه بودند.

۱. همچنان که در جای دیگری نیز آمده است (رایجیان اصلی، ۱۴۰۱: ۲۱۰-۲۱۱)، کتاب مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا، ترجمه و تحقیق سیدضیاءالدین نقابت (گارو، پیشین)، نمونه‌ای از سنت بهره‌گیری از آثار خارجی برای شرح و تفسیر قانون‌های جنایی بر پایه آموزه‌های علوم جنایی بوده است. کتاب حقوق کیفری اختصاصی از ابراهیم پاد نیز، به گواهی خود نویسنده، نه تنها شرح و تفسیری از قانون‌های جنایی وقت بود بلکه با الگوبرداری مستقیم از آثار فرانسوی نوشته شده بود (پاد، ۱۳۴۷؛ پاد، بی‌تا).

۲. نمونه‌های سومین راه، به مراتب، کمتر از دو راه پیشین بوده‌اند. دوره سه جلدی موازین قضائی از استاد علی‌آبادی، نمونه‌ای در پیش از انقلاب است که رأی‌های هیئت عمومی دیوان عالی کشور را بر پایه آموزه‌های علوم جنایی، تحلیل کرده است (علی‌آبادی، ۱۳۶۸/الف/ب/پ). پس از انقلاب، کارهای علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، استاد دانشگاه شهیدبهشتی، افزون بر برگردان آثار فرانسوی علوم جنایی به فارسی، دربرگیرنده بومی‌سازی آموزه‌های این علوم (به‌ویژه در پهنه‌های جرم‌شناسی و سیاست جنایی) بوده‌اند. برای نمونه، بنگرید به: نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۸؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۲؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۸/الف/ب.

استدلالات‌های قوی ذهنی و منطقی‌اند و این استدلال‌ها با بهره‌گیری از تسلط پژوهشگر بر زبان فارسی و توان قلم او به ثمر می‌نشینند. برای نمونه، اگر پژوهشگر علوم جنایی بخواهد درباره اصل قانونمندی در حقوق جنایی پژوهش کند، ناگزیر باید به فلسفه این اصل در پرتو مفهوم‌های استدلال‌هایی مانند حاکمیت قانون و آزادی پردازد^۱ یا اگر می‌خواهد چرایی ارادی بودن رفتار یا ضرورت رکن روانی در ساختار حقوق جنایی را تبیین کند، ناگزیر باید از مفهوم‌های فلسفی جبر و اختیار بهره‌گیری کند.^۲ برعکس، در پهنه علوم جنایی تجربی، از آن جا که استدلال‌های ذهنی و منطقی به اندازه علوم جنایی حقوقی پررنگ نیست، پژوهش‌های نظری بیشتر شکل توصیفی پیدا می‌کند. برای نمونه، اگر پژوهشگر بخواهد شیوه‌های کشف علمی جرم را در درس پلیس علمی مطالعه و بررسی کند، در اصل، نیازی به استدلال‌های ذهنی و منطقی ندارد. البته، این به آن معنا نیست که استدلال در پهنه علوم جنایی تجربی جایگاهی ندارد. در شاخه‌هایی از این علوم (مانند جرم‌شناسی یا کیفرشناسی)، پژوهش نظری درباره علت‌شناسی پدیده جنایی یا چرایی کاربرد یک کیفر (همچون اعدام^۳)، افزون بر بحث‌های توصیفی، مستلزم تبیین‌ها و تحلیل‌هایی است که با استدلال نیز پیوند می‌خورد.

با این همه، در پژوهش‌های نظری علوم جنایی در ایران، به‌ویژه در مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها، نویسندگان و پژوهشگران اغلب، روش پژوهش خود را توصیفی - تحلیلی معرفی می‌کنند و در عمل، با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای و یادداشت‌برداری به گردآوری مطلب و محتوای کارشان می‌پردازند. ترکیب توصیف و تحلیل در روش پژوهش نظری ایجاب می‌کند که مرز میان این دو در محتوا روشن باشد، در حالی که به

۱. برای نمونه، بنگرید به: رایجیان اصلی، ۱۳۹۵: ۳۴-۵۶. این مقاله بنیان‌های اصل قانونمندی را بر پایه یک مدل نظری که نظریه حقوق جنایی نامیده می‌شود، تحلیل کرده است.

۲. برای نمونه، بنگرید به: میرسعیدی، ۱۳۸۶: ۷۳-۸۷. نویسنده این کتاب با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی، از بحث‌های استدلالی درباره جایگاه رکن روانی در حقوق جنایی بهره برده است؛ همچنین بندهای مختلف از مطلب خود را به «نقد و بررسی» و «نتیجه بحث» از جنس همین استدلال‌ها اختصاص داده است (میرسعیدی، ۱۳۸۶: ۱۸۱-۱۸۳؛ ۱۸۴-۱۸۷).

۳. برای نمونه، بنگرید به: پوربافرانی و مسائلی، ۱۳۹۶: ۱۴۱-۱۶۴. این مقاله بر پایه مطالعات نظری تحلیلی با ابزار کتابخانه‌ای، این کیفر را مطالعه کرده است.

نظر می‌رسد در بسیاری از موردها، پژوهشگران بیشتر به توصیف می‌پردازند تا تحلیل، و اگر هم تحلیلی به چشم می‌خورد، بیش از آن که تحلیل مستقل نویسنده باشد، به منبع‌های ارجاع داده‌شده در پژوهش مربوط می‌شود. به همین دلیل، در شمار گوناگونی از این مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها دیده شده که بخش‌ها یا عنوان‌های پژوهش بدون بیان دیدگاه نویسنده یا پژوهشگر و تنها با ارجاع به دیگران پایان پذیرفته‌اند.^۱

۲-۲ جایگاه پژوهش نظری در پهنه علوم جنایی در ایران

جایگاه پژوهش نظری در پهنه علوم جنایی در ایران را می‌توان در پایگاه‌های سامانه آموزش عالی حقوق ارزیابی کرد. در دوره کارشناسی حقوق، طبق برنامه پیشین (برنامه درسی رشته حقوق، مقطع کارشناسی پیوسته، مصوب ۱۳۷۴/۰۲/۲۳)، که تا میانه دهه ۹۰ خورشیدی اجرا می‌شد، درسی با عنوان «کار تحقیقی ۱ و ۲» در دو نیم‌سال تحصیلی (به‌طور معمول، نیم‌سالهای پایانی دوره) پیش‌بینی شده بود که دانشجویان به موجب آن ملزم بودند یکی از آن دو را در زمینه علوم جنایی (با عنوان «کار تحقیقی کیفری») بگذارند. قید «کیفری» کار تحقیقی، مسامحه‌ای رایج بود که نه تنها با شاخه‌های گوناگون علوم جنایی (در هر دو خانواده حقوقی و تجربی)، همخوانی نداشت، بلکه با عنوان گرایش حقوق جنایی و جرم‌شناسی در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری نیز سازگار نمی‌نمود. با جایگزینی برنامه درسی رشته حقوق در همان مقطع (مصوب ۱۳۹۴/۰۹/۲۳)، درس «روش تحقیق» به ارزش ۲ واحد تخصصی - اجباری، که به‌طور معمول در نیم‌سال تحصیلی پایانی ارائه می‌شود، به جای درس کار

۱. برای نمونه، به ترتیب بنگرید به: بخش‌براتی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۱۹-۱۴۴؛ از ۹ بخش این مقاله در ۱۸ صفحه، ۱۴ بند با ارجاع به دیگران بدون بیان دیدگاه نویسندگان سازماندهی شده‌اند. و نیز: باوی، ۱۳۹۹: ۱۱-۵۳؛ از ۶ گفتار فصل نخست از بخش نخست این رساله در ۴۲ صفحه، ۲۰ بند با ارجاع به دیگران بدون بیان دیدگاه پژوهش‌گر سازماندهی شده‌اند.

تحقیقی ۱ و ۲ پیش‌بینی شد.^۱ با وجود اشاره به آشنا ساختن دانشجویان با کار تحقیقی و تعیین موضوع‌های گوناگون پژوهشی به انتخاب دانشجویان، به عنوان هدف این درس، پیش‌بینی ۳۲ ساعت آموزشی در برنامه‌دستی دوره‌کارشناسی برای آن، در عمل، محتوا و شیوه این درس را با کلاس‌های درس‌های نظری مشابه ساخته است. در دوره‌کارشناسی ارشد حقوق جنایی و جرم‌شناسی، پژوهش نظری این بار زیر عنوان درس یک‌واحدی «روش تحقیق و پژوهش» انجام می‌شود.^۲ این درس جایگزین درس «سمینار» در برنامه‌پیشین این دوره شده است. در سال‌های گذشته، برگزاری کلاس‌های آموزشی برای درس سمینار به شکل کمینه‌ای بود و گاه نیز در آغاز نیم‌سال تحصیلی، پس از گردهمایی استاد مربوط و دانشجویان، موضوع‌های پژوهش تعیین می‌شدند یا پس از تعیین، از دانشجویان خواسته می‌شد که در پایان نیم‌سال متن پژوهش انجام‌شده را تحویل دهند و نمره‌ای که داده می‌شد، به‌طور معمول، مستلزم ضابطه دیگری، جز شیوه‌ای شبیه به تصحیح اوراق امتحانی نبود؛ یعنی استاد پس از مطالعه، بررسی، و به هر حال، دیدن یا ملاحظه متن پژوهش، نمره آن را محاسبه و اعلام می‌کرد. با پیش‌بینی ۳۲ ساعت تدریس برای درس «روش تحقیق و پژوهش» در برنامه جدید کارشناسی ارشد (مصوب ۱۴۰۱/۰۵/۳۰)، به نظر می‌رسد که این درس شیوه‌ای مشابه با کلاس‌های درس‌های نظری پیدا کرده است، زیرا از یک سو، به عنوان واحد درسی نظری تعریف شده و از سوی دیگر، با هدف آشنایی دانشجویان با گونه‌های پژوهش و شیوه‌های آن به منظور آمادگی بیشتر برای انجام پژوهش و نگارش پایان‌نامه و رساله و لایحه و متن‌های حقوقی و قضایی پیش‌بینی شده است. وانگهی، به نظر می‌رسد که نویسندگان برنامه، برای این درس یک جنبه عملی هم در نظر داشته‌اند و به همین دلیل، از دو واژه «تحقیق» و «پژوهش» در عنوان درس بهره برده‌اند. با وجود این، روشن است که یک درس

۱. برای نمونه، بنگرید به برنامه هشت ترم مقطع کارشناسی در دانشگاه علامه طباطبایی: <https://lpd.atu.ac.ir/fa/page/9436>
 ۲. گفتنی‌ست که در برنامه جدید دکتری حقوق جنایی و جرم‌شناسی (مصوب ۱۴۰۲/۰۴/۲۵)، همانند برنامه پیشین این دوره (مصوب ۱۳۷۳/۰۷/۱۷)، درسی در زمینه روش پژوهش پیش‌بینی نشده که پرسش برانگیز است.

یک واحدی نظری نمی‌تواند تاب انجام یک پژوهش عملی متعارف را داشته باشد و در واقع، این درس در همان کلاس‌های ۳۲ ساعته جای می‌گیرد.^۱

۳. پژوهش عملی: موضوع، محتوا و جایگاه آن در پهنه علوم جنایی در ایران
پژوهش عملی یا کاربردی در این جا عبارت است از درگیر شدن پژوهشگر در یک مسئله به منظور حل یا یافتن راه‌حلی برای آن، و از این رو، موضوع پژوهش به عمل یا اقدام پژوهشگر بستگی دارد. بدین سان، برعکس پژوهش نظری که بر کاویدن و مطالعه ذهنی با بهره‌گیری از قوه استدلال بر پایه نوشته‌گان موجود در منبع‌های پهنه مورد مطالعه استوار است، پژوهش عملی بر اقدام و عمل پژوهشگر با هدف چاره‌جویی برای حل مشکل مبتنی است (شایان، ۱۳۸۹: ۴۵). البته، پژوهش عملی را نمی‌توان بی‌نیاز از بنیان‌های نظری دانست. به سخن دیگر، پژوهش عملی ممکن است نیازمند پژوهش نظری نیز باشد و پژوهش نظری پشتوانه‌ای برای پژوهش عملی شمرده شود.^۲ ولی آن چه این دو گونه

۱. بعضی از نویسندگان، فلسفه درس‌های روش تحقیق و سمینار در سطح تحصیلات تکمیلی در ایران را راهنمایی دانشجویان برای پایان‌نامه و رساله‌نویسی دانسته‌اند و در همان حال، از آن‌ها با این استدلال انتقاد کرده‌اند که کلاس‌های این درس‌ها جدی گرفته نمی‌شوند و به طور معمول برای آشنایی و آزمون استادان جوان به نحوه تدریس‌شان برگزار می‌شوند و هدف آموزش روش شناختی پایان‌نامه و رساله‌نویسی در آن‌ها اهمیت ندارد (جعفری، ۱۴۰۲: ۶-۷). با وجود این، به نظر می‌رسد که گستره این درس‌ها را نباید به چگونگی تنظیم و نگارش پایان‌نامه محدود دانست، زیرا هرچند تحصیلات تکمیلی در اصل با آن پایان می‌پذیرد، ولی دانشجویان و دانش‌آموختگان نیاز دارند تا روش تنظیم و نگارش مقاله و کتاب را نیز بیاموزند و بدانند. بنابراین، هدف درس‌های مربوط به روش‌شناسی باید آموزش کلیت پژوهش باشد نه تنها بخشی از آن که به پایان‌نامه محدود می‌شود.

۲. ارتباط یا وابستگی پژوهش‌های نظری و عملی به یکدیگر را می‌توان در دو چارچوب بررسی کرد. نخست، هر پژوهش عملی، پیش از به کارگیری ابزارهای لازم برای ارائه داده‌ها و رسیدن به یافته‌ها، به بنیان‌های نظری مرتبط با موضوع آن پژوهش نیاز دارد. برای نمونه، در پهنه علوم جنایی، پژوهش عملی درباره اثر بخشی تعلیق مراقبتی در پیشگیری از تکرار جرم، می‌تواند نیازمند نظریه‌های تبیین‌کننده‌ای مانند حالت خطرناک و بازدارندگی باشد که توضیح می‌دهند چرا و چگونه با استفاده از یک ضمانت‌اجرای خاص، مثل تعلیق مراقبتی، می‌توان از تکرار جرم برخی از بزه‌کاران پیشگیری کرد. دوم، پژوهش‌های نظری و عملی ممکن است برای افزایش سطح کیفی پژوهش‌ها و رسیدن به یافته‌های بهتر، با هم ترکیب شوند. از این نظرگاه حتی گفته شده است که بسیاری از پژوهش‌ها ترکیبی یا تلفیقی هستند (همان). بدین سان، در پهنه علوم جنایی تجربی نیز می‌توان از پژوهش‌های

پژوهش را از هم جدا می‌کند، ابزارهایی هستند که پژوهشگر از آن‌ها بهره می‌برد. اگر در پژوهش نظری، مطالعه کتابخانه‌ای به عنوان ابزار اصلی شناخته می‌شود، پژوهش عملی نیز با ابزارهای کمی و کیفی انجام‌شدنی‌ست. این ابزارها هستند که پژوهش عملی را نیازمند عمل و اقدام پژوهشگر می‌سازند. در مقابل علوم جنایی حقوقی، که پژوهش‌های نظری در آن‌ها غالب‌اند، علوم جنایی تجربی اغلب از الگوی پژوهش عملی بهره می‌برند. در شاخه‌هایی از علوم جنایی تجربی، مانند جرم‌شناسی و کیفرشناسی، داده‌ها و یافته‌های پژوهشی با ابزارهای کمی و کیفی (آمار، مشاهده، مصاحبه و پرسش‌نامه) دست‌یافتنی‌اند. با وجود این، به نظر می‌رسد که هنوز در این بخش از علوم جنایی تجربی در ایران نیز پژوهش‌های نظری بر پژوهش‌های عملی برتری دارند.

۱-۳ موضوع و محتوای پژوهش عملی در پهنه علوم جنایی در ایران

غلبه پژوهش‌های نظری بر عملی در پهنه علوم جنایی ایران، که حتی در بخش علوم جنایی تجربی نیز به چشم می‌خورد، بیش و پیش از هر چیز، با ویژگی آثار ترجمه‌ای این بخش از علوم جنایی در کشور پیوند دارد. نوشتگان جرم‌شناسی، کیفرشناسی، بزه‌دیده‌شناسی و سیاست جنایی (به عنوان شاخه‌های برجسته علوم جنایی تجربی) انبوهی از مقاله‌ها، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی را شکل داده است که مفهوم‌ها، تعریف‌ها، گونه‌شناسی‌ها، آموزه‌ها، مکتب‌ها و نظریه‌هایی را معرفی می‌کنند که خاستگاه آن‌ها در خارج از ایران (با تمرکز بر کشورها و جامعه‌های غربی) است. از این رو، بخش عمده‌ای از آثار علوم جنایی تجربی در ایران، در واقع، پژوهش‌های عملی انجام‌شده در آن کشورها و جامعه‌ها را بازتاب می‌دهند.^۱

تلفیقی (نظری و عملی) برای فهم دقیق‌تر با شناخت گسترده‌تر و درک عمیق‌تر جرم و کنش‌گران و کنش‌پذیران آن (بزه‌کار و بزه‌دیده) استفاده کرد (O'Brien and Yar, 2008: 36).

۱. از میان آثار تألیفی، می‌توان از دوره سه‌جلدی جرم‌شناسی از مهدی کی‌نیا نام برد که چنین پژوهش‌هایی را بازتاب داده است. برای نمونه، به ترتیب بنگرید به: کی‌نیا، ۱۳۷۳/الف: ۱۱۱-۱۰۶؛ ۳۰۱-۲۹۰؛ کی‌نیا، ۱۳۷۳/ب: ۷۰۱-۷۲۶؛ کی‌نیا، ۱۳۷۳/پ: ۱۳۵-۱۵۳. در میان منابع ترجمه‌ای نیز کتاب «جرم‌شناسی نظری وُلد» بسیاری از نظریه‌های مطرح در این رشته را با پژوهش‌های تجربی مستندسازی کرده است. برای

دلیل دیگر غلبه پژوهش‌های نظری بر عملی در علوم جنایی تجربی در ایران، به ناآشنایی دانشگاهیان این پهنه با روش‌شناسی پژوهش عملی بازمی‌گردد^۱ که خود این عامل، از وابستگی جرم‌شناسی به حقوق جنایی در سطح تحصیلات تکمیلی در سامانه آموزش عالی ایران سرچشمه می‌گیرد. به سخن دیگر، استادان این رشته، یا به دلیل تمرکز گرایش مطالعاتی خود بر علوم جنایی حقوقی، با روش‌شناسی علوم جنایی تجربی چندان آشنا نیستند،^۲ یا حتی در صورت تمرکز بر علوم جنایی تجربی، بیشتر به آموزش (تدریس) واحدهای درسی آن علوم می‌پردازند تا فراگیری و سپس انتقال آموخته‌هایشان در زمینه روش‌شناسی این بخش از علوم جنایی. برون‌داد این وضعیت، خلق و تولید نوشتگانی از علوم جنایی تجربی، با کمترین سهم از پژوهش‌های عملی بوده است.^۳

نمونه، به ترتیب بنگرید به فصل سوم این کتاب در بحث «سه گونه پژوهش درباره‌ی بازدارندگی»، فصل چهارم در بحث «پژوهش‌های مربوط به خانواده، دوقلوها و فرزندخواندگی»، فصل نهم در بحث «پژوهش آزمون‌گر نظریه‌ی ساترلند»، و فصل یازدهم در بحث «آزمون‌گری جرم‌شناسی تضاد» (برنارد و همکاران، ۱۴۰۲).

۱. برای آگاهی بیشتر درباره‌ی روش‌شناسی پژوهش علمی و ابزارها و شیوه‌های آن، بنگرید به: چمپیون، ۱۳۸۵؛ و نیز: شایان، ۱۳۸۹.

۲. برای نمونه، می‌توان از کتاب «متدولوژی حقوق» از امین جعفری (دانشیار گروه حقوق جنایی و جرم‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی)، که نویسنده در درس‌های روش تحقیق و سمینار (به ترتیب در دوره‌های کارشناسی حقوق و کارشناسی ارشد) همان‌جا تدریس می‌کنند، نام برد که تنها به روش پژوهش نظری (نه عملی) پرداخته است و از دیدگاه موضوع این مقاله، بیشتر در علوم جنایی حقوقی (نه تجربی) کاربرد دارد (جعفری، ۱۴۰۲).

۳. برای نمونه، در کتابچه «پژوهش‌های جرم‌شناسی در ایران» (احمدی و خواجه‌نوری، ۱۳۸۹)، با فهرست‌نویسی سه گروه از نوشتگان این رشته (شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها)، از میان ۲۰۷ کتاب تألیفی، ۷۵ کتاب ترجمه‌ای، ۵۵۶ مقاله تألیفی، ۱۰۸ مقاله ترجمه‌ای، ۲۰ رساله دکتری و ۱۷۲ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهش‌های عملی، سهم اندکی (شامل ۲۲ مورد از کتاب‌های تألیفی، ۱۲ مورد از کتاب‌های ترجمه‌ای، ۴۳ مورد از مقاله‌های تألیفی، ۳ مورد از مقاله‌های ترجمه‌ای، ۲ مورد از رساله‌های دکتری، و ۱۹ مورد از پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد) را به خود اختصاص داده‌اند.

۲-۳ جایگاه پژوهش عملی در پهنه علوم جنایی در ایران

جایگاه پژوهش عملی در پهنه علوم جنایی در ایران را همانند پژوهش نظری در این پهنه، باید در سامانه آموزش عالی ایران جست‌وجو کرد. هم‌چنان که پیش‌تر گفته شد (بند ۲-۲ - الف)، بیشترین سهم پژوهش‌ها در دو درس روش تحقیق (دوره کارشناسی حقوق) و سمینار (دوره کارشناسی ارشد حقوق جنایی و جرم‌شناسی) به پژوهش‌های نظری، به‌ویژه در بخش علوم جنایی حقوقی، اختصاص دارد. بیشتر استادانی که این دو درس را ارائه می‌کنند، در واقع، بر پایه تجربه‌های خود در پیشینه آموزشی و پژوهشی‌شان به تدریس آن‌ها می‌پردازند و به سخن دیگر، همان استادانی هستند که واحدهای نظری رشته‌های حقوق و حقوق جنایی و جرم‌شناسی را تدریس می‌کنند. بنابراین، از آن‌جا که سرفصل‌های درسی علوم جنایی تجربی (مانند جرم‌شناسی و کیفرشناسی)، که بیشتر باید با روش پژوهش عملی پیوند زده شوند، در واقع، مناسبتی با موضوع‌ها و مسئله‌های مستلزم این پژوهش ندارند بلکه برعکس، جنبه مفهومی و نظری دارند،^۱ در نتیجه، این گروه از استادان یا باید به تشویق دانشجویانشان به برگزیدن موضوع‌هایی با روش پژوهش نظری بپردازند یا در صورت علاقه‌مندی خود دانشجوی به برگزیدن موضوعی با روش پژوهش عملی، بدون تسلط بر روش‌شناسی آن، چنین موضوعی را بپذیرند. با توجه به سرایت این مشکل به مرحله پژوهشی در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری برای برگزیدن موضوع پایان‌نامه، در عمل دیده می‌شود که در چنین موردهایی، گاه استاد مربوط یا گروه آموزشی متبوع به منظور جبران این کاستی، از یک استاد راهنمای دوم یا استاد مشاور تکمیلی که در زمینه روش‌شناسی عملی و تجربی تسلط یا تخصص دارد، بهره می‌برند.

۱. برای نمونه می‌توان به تمرکز این سرفصل‌ها در درس جرم‌شناسی بر نظریه‌های این قلمرو مطالعاتی اشاره کرد که در تعریف جرم‌شناسی نظری به‌عنوان یک درس اصلی در دوره دکتری نیز نمایان است و هم‌اکنون در برنامه‌های درسی کارشناسی ارشد و دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی که در همین مقاله بررسی شده‌اند نیز پیش‌بینی شده است.

وضعیت پژوهش در علوم جنایی در ایران با توجه به آن چه درباره موضوع، محتوا و جایگاه آن در این پهنه گفته شد، چالش‌هایی را به میان کشیده است که در ادامه به چند مورد از آن‌ها پرداخته می‌شود.

ب) چالش‌های پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران

اگرچه قرار داشتن پژوهش‌های عملی در سایه پژوهش‌های نظری در پهنه علوم جنایی در ایران خود می‌تواند یک چالش تلقی شود، ولی نمونه‌های خاص‌تری را می‌توان شناسایی کرد که پیکره پژوهش در این پهنه را آسیب‌پذیرتر ساخته‌اند. این چالش‌ها به هر دو گونه پژوهش (نظری و عملی) مربوط‌اند.

۱. نبود معیار و ضابطه مشخص و مدون در روش‌شناسی پژوهش در علوم جنایی

نبود معیار و ضابطه مشخص و مدون در زمینه روش‌شناسی پژوهش در علوم جنایی در ایران یکی از چالش‌هاست. اگرچه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری با دانشگاه‌ها و مراکزهای آموزشی و پژوهشی خود کوشیده است از گذر مقرره‌هایی مانند آیین‌نامه‌ها، پژوهش‌های علمی و دانشگاهی را ضابطه‌مند سازد،^۱ ولی اختیار این نهادها و مراکزها در تدوین و وضع مقرره‌ها و ضابطه‌های درون‌سازمانی اجازه نداده است تا معیار و ضابطه مشخص و مدون در روش‌شناسی پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران شکل بگیرد. وجود مقرره‌های خاص دانشگاه آزاد اسلامی نیز به این وضع دامن زده است.^۲ نبود معیار و ضابطه مشخص و مدون در زمینه روش‌شناسی پژوهش در علوم جنایی در ایران سبب شده که الگوی این روش‌شناسی، در واقع، به سلیقه و یا پیشینه آموزشی - پژوهشی استاد بستگی یابد. در سنت اروپایی (فرانسوی)، که بسیاری از نسل‌های گذشته استادان علوم جنایی در

۱. برای نمونه، بنگرید به: آیین‌نامه دوره دکترا (Ph.D.) مصوب ۱۳۸۹/۰۸/۰۸؛ آیین‌نامه دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۳۹۴/۰۷/۰۴؛ و شیوه‌نامه اجرایی آیین‌نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد، مصوب ۱۳۹۵/۰۱/۲۴.

۲. برای نمونه، بنگرید به: شیوه‌نامه اجرایی آیین‌نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۳۹۵/۰۶/۰۹؛ و شیوه‌نامه دوره دکتری تخصصی (Ph.D.)، مصوب ۱۳۹۶/۰۶/۲۷.

ایران، و البته هنوز برخی از دانشوران نسل کنونی، تحصیلات خود را در آن گذرانده‌اند، روش‌شناسی این پهنه از الگوی خاصی پیروی می‌کند. بر این اساس، از پژوهشگر انتظار می‌رود که فصل‌بندی پژوهش خود را به صورت متقارن (بلکه منطبق) تنظیم و مطلب و محتوای درون‌مایه فصل‌ها را با رعایت تناسب حجمی سازماندهی کند. در این الگو، تقسیم پژوهش به دو بخش و سپس، هر بخش به فصل‌های متقارن، قاعده‌ای معمول است که بدون رعایت آن، کار پژوهشی به سرانجام نمی‌رسد.^۱ در برابر این الگو، در سنت آنگلوآمریکن، که شمار کمتری از استادان و پژوهشگران علوم جنایی از آن پیروی می‌کنند، رعایت تقارن و تطابق به شکل معمول در الگوی پیشین، ضروری نیست. از این رو، در الگوی دوم، پژوهشگر می‌تواند پژوهش خود را با نظم الفبایی و یا شمارگانی ساده (از الف تا ی و یا از ۱ به بعد)^۲ یا حتی بدون آن^۳ تنظیم و سازماندهی کند.

پیرو الگوهای یادشده، که استادان حقوق و علوم جنایی در ایران بر پایه آن‌ها، به تدریس روش تحقیق و سمینار می‌پردازند و پایان‌نامه‌ها و رساله‌های کارشناسی و ارشد و دکتری را راهنمایی می‌کنند، رویه‌هایی در پژوهش‌های دانشگاهی در این پهنه شکل می‌گیرد که از دانشگاهی به دانشگاه دیگر، از دانشکده‌ای به دانشکده دیگر، از گروهی به گروه دیگر، و از استادی به استاد دیگر متفاوت است.^۴

۱. برای نمونه، بنگرید به: شجاعی، ۱۳۹۰: محتوای این رساله به دو بخش و هر بخش به دو فصل تقسیم شده است. به جز فصل دوم بخش یکم که سه مبحث را شامل می‌شود، فصل‌های دیگر رساله از دو مبحث تشکیل شده‌اند.

۲. برای نمونه، بنگرید به: شاملو و قلی‌پور، ۱۳۹۹: محتوای این مقاله با ترتیب شماره‌گذاری در چهار بند اصلی (از شماره ۱ تا ۴) همراه با عنوان‌های فرعی (برای نمونه با شماره‌های ۱-۱ و ۱-۱-۱) سازماندهی شده است. همچنین، بنگرید به: مرکز مطالعات اجتماعی و جرم‌شناسی (بی‌تا): محتوای این گزارش به صورت تلفیقی از ترتیب الفبایی و شماره‌ای تشکیل شده است.

۳. برای نمونه، بنگرید به: فارل و همکاران، ۱۳۸۵: نویسندگان بریتانیایی این مقاله، محتوای کار خود را در ۱۳ عنوان به صورت آزاد (بدون ترتیب الفبایی یا شماره‌ای) سازماندهی کرده‌اند.

۴. برخی از نویسندگان که به طور متمرکز به آسیب‌شناسی جرم‌شناسی در سامانه آموزش عالی ایران پرداخته‌اند (نجفی ابرندآبادی و غلامی، ۱۳۸۵: ۲۹)، با اذعان به وجود یک ناهماهنگی استدلال کرده‌اند که میان استادان و پژوهشگران مرکزهای آموزش عالی (به‌ویژه، دانشکده‌های حقوق) ارتباط پژوهشی،

۲. افزایش کمی و کاهش کیفی پژوهش‌های علوم جنایی و بازتاب آن‌ها در سطح سیاست‌گذاری در ایران

در دهه‌های گذشته، سامانه آموزش عالی ایران شاهد روند فزاینده جذب دانشجوی، به‌ویژه در دوره‌های تحصیلات تکمیلی، و عضو هیئت علمی بوده^۱ و رشته حقوق و گرایش

هم‌اندیشی و هم‌فکری در بحث‌های نظری، طرح‌های پژوهشی و نگارش مقاله و کتاب در این زمینه وجود ندارد. این مشکل، به زعم این نویسندگان، به نبود یک نهاد علمی هماهنگ‌کننده و زمینه‌ساز تبادل نظر میان این افراد بازمی‌گردد. با گذشت نزدیک به دو دهه از این مطالعه و دیدگاه، به نظر می‌رسد که نهادهای موجود جرم‌شناسی (از جمله انجمن ایرانی جرم‌شناسی، وابسته به دانشگاه شهیدبهبشتی، و مؤسسه تحقیقاتی علوم جزایی و جرم‌شناسی دانشگاه تهران) در برقراری این هماهنگی موفق نبوده‌اند. انجمن ایرانی جرم‌شناسی (برعکس انجمن همتای خود در حقوق جنایی که دست کم دارای یک خبرنامه و صفحه در شبکه‌های مجازی (<https://www.instagram.com/iaplofficial/>) است)، به جز برگزاری چند جلسه انگشت‌شمار، نه دارای یک سامانه رسمی و نه دارای حتی یک بولتن یا خبرنامه است. وانگهی، وابستگی این انجمن به یک دانشگاه، در عمل، راه را برای تعامل و همکاری با دیگر دانشگاه‌ها و مؤسسه‌ها و نهادهای مرتبط بسته است. مؤسسه دانشگاه تهران هم با وجود داشتن چنین سامانه‌ای و یک مجله تخصصی (مؤسسه تحقیقاتی علوم جزایی و جرم‌شناسی، ۱۳۸۶) و نیز برگزاری نشست‌های علمی تا دهه ۹۰ خورشیدی، هم‌اکنون در هیچ کدام از این زمینه‌ها، فعالیتی ندارد. بدیهی است که در چنین وضعیتی، نمی‌توان به انجام پژوهش‌های عملی و میدانی از سوی این نهادهای پژوهشی، که نیازمند بودجه و منابع اقتصادی هستند، و بازتاب یافته‌ها و برون‌داد چنین پژوهش‌هایی در سطح سیاست‌گذاری‌های جنایی امید بست.

۱. طبق گزارش مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (<https://irphe.ac.ir/content/4297/140111172>)، در مقایسه با آغاز انقلاب، که ۱۶۰ هزار تن از ۳۳ میلیون تن جمعیت ایران دانشجوی بودند، تا پایان سال ۱۴۰۱، ۳ میلیون و ۳۴۲ هزار و ۲۲۰ تن از جمعیت ۸۵ میلیونی کشور را دانشجویان تشکیل می‌دهند. هم‌چنین، به گفته رئیس سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور در سال‌های آغازین دهه ۹۰ خورشیدی، (<https://www.tabnak.ir/fa/news/405752>)، ۲۲ درصد از دانشجویان کشور (به ترتیب شامل ۱۰ درصد در کارشناسی ارشد و ۱۱ درصد در دوره دکتری) در مقطع تحصیلات تکمیلی بودند. با وجود برخی نوسان‌ها و کاهش‌ها در پایان دهه ۹۰ و آغاز دهه ۱۴۰۰ خورشیدی (<https://www.pishkhan.com/news/278784>)، روند جمعیت دانشجویان و دانشگاهیان ایران در دهه‌های گذشته در مجموع رو به رشد بوده است. هم‌چنین، شمار اعضاء هیئت علمی دانشگاه‌های

حقوق جنایی و جرم‌شناسی هم از آن خارج نبوده است. پرسش اساسی این است که آیا این رشد کمی به رشد کیفی پژوهش‌های علوم جنایی انجامیده است؟^۱ واقعیت آن است که سنجۀ مشخصی برای ارزیابی این مسئله و پاسخ به این پرسش وجود ندارد. یک سنجۀ مناسب می‌تواند سهم پژوهش‌های علوم جنایی در پرداختن به موضوع‌ها و حل مسئله‌های جامعه و نیز در پیشرفت کشور باشد که نمی‌توان با اطمینان گفت برای آن نیز دلیل اتکاپذیری وجود دارد. هرچند به جز مرجع‌هایی مانند مؤسسه استنادی علوم جهان اسلام، گزارش‌های جامعی درباره سهم علم و دانشگاه در پیشرفت کشور منتشر شده‌اند،^۲ به طور خاص مستندی برای سهم علوم جنایی در این زمینه وجود ندارد (یا نگارنده نتوانسته بیابد). اگرچه نبود چنین سنجۀ یا مستندی، خود می‌تواند یک چالش شمرده شود، ولی در پاسخ به پرسشی که مطرح شد، می‌توان گمانه‌زنی کرد که افزایش کمی پژوهش‌های علوم جنایی که هم‌راستا با رشد شمار دانشجویان و اعضای هیئت علمی در این پهنه صورت پذیرفته است، ناگزیر به رشد کیفی این پژوهش‌ها نینجامیده است. البته در سطح سیاست‌گذاری، نمونه‌هایی به چشم می‌خورند که می‌توان آن‌ها را بازتاب این پژوهش‌ها

ایران تا سال‌های پایانی دهه ۹۰، ۸۵ هزار تن بودند (مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی: <https://irphe.ac.ir/content/1943>)، که در آغاز دهه ۱۴۰۰ به ۸۶ هزار و ۸۸۹ تن رسیده است (<https://stu.modares.ir/news/news-list/news-content?newsview=18135>) و از آن میان،

بیشترین سهم را رشته‌های علوم انسانی با ۳۰/۷ درصد داشته‌اند.

۱. برخی از پژوهشگران علوم انسانی (فاضلی، ۱۳۹۷: ۳)، در سطحی کلان‌تر از علوم جنایی و با تمرکز بر موضوع نوشتن دانشگاهی، این موضوع را در سامانه آموزش عالی ایران گسترده و در چارچوب یک «تولید انبوه» ارزیابی کرده‌اند که با چالش‌های جدی و کیفی روبه‌روست و نتوانسته است مسئله نظری بحران معرفت‌شناختی نوشتن را حل کند.

۲. برای نمونه، می‌توان از نخستین گزارش از سلسله گزارش‌های «تبیین پیشرفت‌های کشور در زمینه بسط عدالت در حوزه آموزش عالی در چهل سال اول انقلاب اسلامی» با عنوان «جهش علمی ایران پس از انقلاب؛ ۱۳ برابر شدن تعداد اعضای هیئت علمی» نام برد: <https://stu.modares.ir/news/news-list/news-content?newsview=18135>. همچنین، بنگرید به گزارش‌های مؤسسه استنادی علوم جهان

اسلام در: <https://isc.ac/fa/news/1979>

دانست. تصویب قانون پیشگیری از وقوع جرم ۱۳۹۰، قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ (دو مورد اخیر با بازنگری‌ها و اصلاحیه‌های پسین)، و آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری ۱۳۹۵ نمونه‌هایی هستند که مفهوم‌ها و آموزه‌هایی از علوم جنایی مانند جایگزین‌های زندان، بزه‌دیده‌شناسی، پرونده‌ شخصیت و دادگری ترمیمی را بازتاب داده‌اند. برپایی معاونت اجتماعی و پیشگیری از جرم و مرکز مطالعات اجتماعی و جرم‌شناسی در قوه قضائیه (<https://scpd.eadl.ir>) و پلیس پیشگیری فراجا (<https://police.ir/index.jsp?fkeuid=&siteid=31&pageid=149>) را نیز از دیگر بازتاب‌های علوم جنایی در ایران می‌توان دانست. ولی پرسش‌هایی که مطرح می‌شوند این است که آیا این اندازه از بازتاب‌ها را می‌توان برای دستیابی به سامانه کم‌نقص و فربه حقوقی - قضایی و سیاست‌گذاری جنایی کافی دانست؟ و آیا این سیاست‌گذاری‌ها را به عنوان نتیجه یا فراورده پژوهش‌های علوم جنایی می‌توان کارآمد و اثربخش ارزیابی کرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها نیز نیازمند پژوهش‌هایی از جنس علوم جنایی است که با استناد به نمونه‌هایی از آن‌ها به نظر نمی‌رسد پاسخ مثبت باشد.^۱

۳. اخلاق حرفه‌ای پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران

۱. چند نمونه از پژوهش‌های انگشت‌شمار در این زمینه در چهار دهه گذشته، به ترتیب، عبارت‌اند از: کلاتری، ۱۳۶۲: این رساله با تحلیل بحران در حقوق موضوعه جنایی ایران، راهکارهایی برای برون‌رفت از آن ارائه داده است. هم‌چنین، بنگرید به: نوربها، ۱۳۷۸: ۱۰۳-۱۲۷: این مقاله با بررسی سیاست جنایی قانون‌گذارانه در ایران، از تعبیر «سیاست جنایی سرگردان» برای آن استفاده کرده است و آن را مبهم، ناکارآمد و بدون برنامه‌ریزی و آینده‌نگری ارزیابی می‌کند. نیز: ایروانیان، ۱۳۸۴: این پایان‌نامه، الگوهای سیاست‌گذاری جنایی ایران در چالش با توسعه‌نیافتگی را بررسی و استدلال می‌کند که توسعه‌نیافتگی معمای حل‌ناشدنی این سیاست‌گذاری بوده است که به شکست راهبردهای پاسخ‌دهی به جرم انجامیده است. سرانجام، بنگرید به: پورمحمی آبادی و همکاران، ۱۳۹۷: این مقاله با نمونه‌پژوهی حوزه قضایی شهر کرمان، سیاست حبس‌گرایی در سیاست کیفری ایران را به چالش می‌کشد و نتیجه می‌گیرد که عملکرد قانون‌گذار در کاهش جمعیت کیفری زندانیان به تحقق شایسته سیاست حبس‌زدایی نینجامیده است.

اخلاق در هر پژوهشی بر فرایند علمی آن پژوهش سایه می‌افکند و با تضمین کیفیت پژوهش به پژوهشگر نیز کمک می‌کند تا این فرایند علمی را که در همه پژوهش‌ها ضروری است، رعایت کند. اخلاق در پژوهش، که از آن می‌توان به اخلاق حرفه‌ای پژوهش نیز یاد کرد، یکی از محورهای مهم اخلاق کاربردی و از شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای (خالقی، ۱۳۸۷: ۸۳)، به معنای بررسی امکان و شرایط رعایت اصل‌ها و قاعده‌های اخلاقی (از جمله امانت‌داری، رازداری، و احترام به حریم خصوصی) در پژوهش‌های نظری و عملی است. اخلاق حرفه‌ای پژوهش ایجاب می‌کند که پژوهش هم از نظر روش‌شناسی درست و مناسب باشد و هم از جهت اخلاقی قابل دفاع. در مقابل، بدرفتاری اخلاقی یا بی‌اخلاقی در پژوهش، هرگونه رفتار عمدی یا غیرعمدی پژوهشگر خارج از چارچوب اصل‌های اخلاق حرفه‌ای پژوهش است. بر این اساس، سرقت ادبی و نقض امانت‌داری و رعایت حق مالکیت فکری نویسندگان و احترام به حریم خصوصی دیگران، فاش کردن داده‌ها و اطلاعات محرمانه یا نقض اصل رازداری، از نمونه‌های این بدرفتاری یا بی‌اخلاقی در پژوهش‌اند (مهارتی و همکاران، ۱۳۹۳: ۹-۱).

مطالعه‌ها نشان داده‌اند که بیشترین سهم اخلاق حرفه‌ای پژوهش در ایران به علوم پزشکی مربوط بوده است (خالقی، ۱۳۸۷)، در حالی که اهمیت اخلاق حرفه‌ای در پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی کمتر از علوم طبیعی و تجربی نیست. زیرا پژوهش‌های این پهنه با توجه به موضوع، روش و رویکردها گونه‌گون‌اند و جنبه‌های اخلاقی مختلفی را پیش می‌آورند. از این رو، در کشورهایی مانند انگلستان، گرفتن موافقت برای انجام این پژوهش‌ها از نهادهایی همچون کمیته‌های اخلاق پژوهش و نیز بهره‌گیری از اصل‌های اخلاق حرفه‌ای، ضروری شمرده می‌شود (خالقی، ۱۳۸۷: ۸۹). اگرچه در ایران با استناد به برخی مطالعه‌ها (خالقی، ۱۳۸۷)، چنین نهادهایی دست‌کم تا پایان دهه ۸۰ خورشیدی وجود نداشتند، ولی در سال‌های گذشته، نمونه‌هایی از

آن‌ها را می‌توان سراغ گرفت.^۱ با وجود این، به نظر می‌رسد که سهم علوم طبیعی و تجربی یا پایه در برپایی این نهادها همچنان بیشتر از علوم انسانی و اجتماعی است و در این میان، علوم جنایی نیز هنوز دارای جایگاه ویژه‌ای نیست.^۲ از این میان، پژوهش‌های جرم‌شناسی بستری برای موضوع‌های گوناگون اخلاقی (به‌ویژه محرمانگی) فراهم می‌کنند (چمپیون، ۱۳۸۵: ۱۷۰). ایده‌دزدی، پژوهش فریب‌کارانه، پژوهش زیان‌بار برای افراد، و فریب دادن پاسخ‌دهندگان به پژوهش‌های کمی و کیفی (مانند مصاحبه و پرسش‌نامه)، از نمونه‌های موضوع‌های اخلاقی در پژوهش‌های علوم جنایی (به‌ویژه جرم‌شناسی) هستند (چمپیون، ۱۳۸۵: ۱۷۳). این هنجارشکنی‌ها و نقض اخلاق حرفه‌ای پژوهش در کشورهایی مانند آمریکا، با نهادهایی همچون انجمن‌های حرفه‌ای و فرهنگستان علوم دادگری جنایی کنترل و پاسخ داده می‌شوند (چمپیون، ۱۳۸۵: ۱۹۳). در شرایطی که حتی هنوز کمیته‌های اخلاق ویژه پژوهش در علوم جنایی در ایران شکل نگرفته‌اند، اخلاق حرفه‌ای در پژوهش‌های این پهنه را می‌توان در دو سطح دانشجویی و استادبنیاد تحلیل کرد.

۱. برای مثال، می‌توان از این نمونه‌ها نام برد:

کمیته اخلاق در پژوهش‌های زیست‌پزشکی دانشکده‌های علوم دانشگاه تهران از سال ۱۴۰۰
(<https://science.ut.ac.ir/rec>)؛

کمیته اخلاق در پژوهش دانشکده‌های کشاورزی و منابع طبیعی همان دانشگاه (<https://canres.ut.ac.ir/>)
سامانه آموزش و آزمون اخلاق پژوهش (آوا) در دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی همان دانشگاه از بهمن
۱۴۰۲ (<https://ffll.ut.ac.ir/>)

۲. برای نمونه، می‌توان از کارگروه اخلاق پژوهش دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران نام برد که
آخرین پیشینه آن در سامانه این دانشکده (تا هنگام نگارش این مقاله) به نخستین نشست آن در شهریور
۱۳۹۹ مربوط است:

<https://lawpol.ut.ac.ir/>. فراتر از همه این‌ها، عملکرد چنین کارگروه‌هایی از جهت برگزاری منظم
جلسه‌ها، برخی اغماض‌های احتمالی نسبت به تخلف‌های پژوهشی، و به طور کلی، ضمانت اجرای
تصمیم‌های اتخاذشده می‌توانند از چالش‌های مهم این نهادها باشند.

۳-۱ اخلاق حرفه‌ای دانشجویان

هم‌تراز با سامانه آموزش و پرورش، که در آن، تربیت دانش‌آموزان به‌عنوان نیروهای کارآمد، متعهد و پایبند به ارزش‌های بنیادی جامعه، مهم شمرده می‌شود، تربیت دانشجویان توانمند به‌عنوان پژوهشگران متخصص با همان تعهد و پایبندی در سامانه آموزش عالی، ضروری بلکه حیاتی به‌شمار می‌رود. در یک نمونه پژوهی درباره عوامل‌های اثرگذار بر رعایت اخلاق پژوهش در میان دانشجویان (پورحاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۴)، یافته‌ها نشان دادند که تفاوت معناداری در رعایت اخلاق پژوهش در میان گروه‌های تحصیلی وجود دارد.^۱ با وجود این، چنین پژوهش و یافته‌هایی درباره علوم جنایی وجود ندارند. یکی از پاشنه‌های آشیل اخلاق حرفه‌ای دانشجویان در علوم جنایی، افزایش کمی پژوهش‌های این پهنه به دلیل رشد فزاینده دانشجویان دوره‌های کارشناسی و تحصیلات تکمیلی حقوق است.^۲ این امر می‌تواند به رشد بی‌رویه دانشجویانی بینجامد که با فضای پژوهش بیگانه‌اند و به دوران تحصیل، بیشتر به‌عنوان مرحله‌ای برای دریافت مدرک با هدف ورود به بازار کار یا ارتقای موقعیت شغلی یا پستی خود (به‌ویژه در دوره‌های تحصیلات تکمیلی) می‌نگرند. در چنین فضایی پژوهش، فرع بر آموزش تلقی می‌شود و بیشتر احتمال دارد که دانشجویان از پژوهش چیزی فراتر از نمره برای رسیدن به هدف اصلی خود (یعنی دریافت مدرک) انتظار نداشته باشد و بر همان اساس، اخلاق حرفه‌ای موضوعیت نیابد. شرایط بد اقتصادی، یکی

۱. طبق یافته‌های این پژوهش، که در دانشگاه فردوسی مشهد انجام شد، رعایت اخلاق پژوهش در گروه دامی - کشاورزی از دیگر گروه‌ها بیشتر بوده است (همان). اگرچه نمی‌توان این یافته‌ها را به‌همه دانشگاه‌های کشور سرایت داد، ولی با توجه به پیش‌گامی رشته‌های علوم طبیعی، تجربی و پایه در برپایی کمیته‌های اخلاق پژوهش، می‌توان گمانه‌زنی کرد که این رشته‌ها سهم بیشتری نسبت به رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی را به خود اختصاص می‌دهند.

۲. برای نمونه، ظرفیت پذیرش دانشجویان کارشناسی ارشد فقه و حقوق جزا و جرم‌شناسی برای سال ۱۴۰۲ (به جز در دانشگاه آزاد اسلامی)، ۱۰۲۰ تن (۱۳۹۶/۰۱/۹۸-۹۷) (https://mastertest.ir/1396/01/98-97) و ظرفیت دوره دکتری همان رشته‌ها برای سال ۱۴۰۳ (به جز در همان دانشگاه‌ها) ۹۰ تن بوده است (https://www8.sanjesh.org/download/1403/phd/cs/NOETCSphd1403_v1.pdf).

دیگر از خطرها و آسیب‌های اخلاق حرفه‌ای دانشجویان می‌تواند باشد. در سال‌های گذشته، هر کسی که در فضای علمی و دانشگاهی حضور داشته، دست‌کم، دیده یا شنیده است یا می‌داند که بعضی از دانشجویان به بهانه تأمین بخشی از هزینه‌های تحصیل، و بلکه زندگی خود، به نگارش پایان‌نامه و مقاله می‌پردازند و تأسف هنگامی بیشتر می‌شود که از آن میان، شماری از دانشجویان نخبه و ممتاز هستند که با وجود داشتن توانایی و استعداد پژوهشی، از آن در مسیر نادرست و بی‌اخلاقی استفاده می‌کنند.^۱

۲-۳ اخلاق حرفه‌ای استادان

رعایت اخلاق حرفه‌ای از سوی استادان (اعضای هیئت علمی) بخش دیگری از اخلاق حرفه‌ای پژوهش است که اگر اهمیت آن بیشتر از اخلاق حرفه‌ای دانشجویان نباشد، کمتر از آن نیز نیست. در این بخش، بیشترین خطر و آسیب به امتیاز بنیاد بودن آیین‌نامه‌ها و ضابطه‌های ترفیع و تبدیل وضعیت و ارتقای اعضای هیئت علمی مربوط می‌شود که کیفیت پژوهش‌ها را فدای کمیت آن‌ها می‌سازد.^۲ یکی از موردهای نقض اخلاق حرفه‌ای استادان به مقاله‌سازی و کتاب‌سازی بازمی‌گردد، زیرا آن چه در این صورت برای عضو هیئت علمی اهمیت و موضوعیت دارد، آورده، یافته یا نتیجه آن پژوهش نیست بلکه دریافت امتیاز از گذر انتشار مقاله و کتاب است. نگارش مقاله‌های چندنویسنده‌ای (به‌ویژه مقاله‌های برآمده از پایان‌نامه‌ها و رساله‌های تحصیلات تکمیلی) یکی دیگر از متغیرهای

۱. در یک جست‌وجو با عبارت «سفارش نوشتن پایان‌نامه» در گوگل به بهانه نگارش این بخش مقاله (<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=>)، تنها در ۲۲ ثانیه، ۵ میلیون و ۸۸۰ هزار لینک با عنوان‌هایی چون پایان‌نامه‌جو (بهترین مؤسسه برای انجام پایان‌نامه)، همراه شریف (انجام پایان‌نامه ارشد و دکتری)، همراه دانشجو (سفارش انجام پایان‌نامه ...)، و پایان‌پروژه (بهترین مؤسسه انجام پایان‌نامه ارشد و دکتری) معرفی شدند. به نظر می‌رسد که دست‌کم بخشی از نیروهای چنین مؤسسه‌هایی را دانشجویان یا دانش‌آموختگان تشکیل می‌دهند.

۲. برای نمونه، بنگرید به: آیین‌نامه ارتقای مرتبه اعضای هیئت علمی مؤسسه‌های آموزش عالی، پژوهشی و فناوری دولتی و غیر دولتی (مصوب جلسه ۷۷۶ مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۱۸ شورای عالی انقلاب فرهنگی).

این وضعیت است که پهنه علوم جنایی در ایران از خطر و آسیب آن دور نمانده است.^۱ آفت مسئله این است که به جز خود دانشجو، که به طور معمول، به عنوان پژوهشگر واقعی، و در اصل، نویسنده مسئول، باید شناخته شود، دیگر اعضای هیئت علمی که نامشان (حتی با الزام مقررهای نادرست قانونی به عنوان نویسنده نخست یا مسئول) در مقاله آورده می‌شود، سهمی در خلق اثر و داده‌ها و یافته‌های پژوهشی آن ندارند، ولی در عمل، برای دریافت امتیازهای آیین‌نامه‌ای و تقویت رزومه خود، به این کار تن می‌دهند.

نتیجه‌گیری

علوم جنایی در ایران با پیشینه رشته حقوق، و به‌ویژه گرایش حقوق جنایی و جرم‌شناسی پیوند زده می‌شود. با وجود پیشرفت‌های پهنه آموزش در علوم جنایی در دهه‌های گذشته، به نظر می‌رسد که پژوهش در این علوم، بیشتر در بخش نظری رشد و پیشرفت داشته است تا در بخش عملی و کاربردی. وابستگی علوم جنایی به دانشکده‌های حقوق، در سطح کلی، و وابستگی جرم‌شناسی به حقوق جنایی، در سطح خاص، از علت‌های این مسئله بوده‌اند. با توجه به چالش‌های پژوهش در علوم جنایی در ایران که این مقاله به بررسی آن‌ها پرداخت، برون‌رفت از این چالش‌ها، پیش از هر چیز، مستلزم وجود معیار و ضابطه مشخص و مدوّن در روش‌شناسی پژوهش در این علوم است که خود نیازمند بها دادن به علم روش‌شناسی در برنامه‌های درسی آموزش عالی (در هر سه دوره کارشناسی،

۱. به نظر می‌رسد فصل‌نامه مدرس علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس را می‌توان یکی از نخستین مجله‌های دانشگاهی ایران دانست که مقاله‌های چندنویسنده‌ای را رواج داد. برای نمونه، در شماره ۱ از سال پنجم این فصل‌نامه که در سامانه مگیران نیز نمایه شده است (<https://www.magiran.com/volume/60068>)، از ۱۰ عنوان مقاله، ۷ عنوان دارای بیش از یک نویسنده بوده‌اند. فصل‌نامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی آن دانشگاه که از بطن فصل‌نامه پیشین برآمده است، امروز حتا مقاله‌هایی با ۴ تا ۵ نویسنده منتشر می‌کند. برای نمونه، بنگرید به: دوره ۲۷، شماره ۴ این فصل‌نامه در: https://clr.modares.ac.ir/browse.php?mag_id=2090&slc_lang=fa&sid=20 از میان ۹ مقاله در دو شماره چاپ‌شده فصل‌نامه مدرس حقوق کیفری و جرم‌شناسی همان جا، ۷ مقاله دارای بیش از یک نویسنده (۳ مقاله، دو نویسنده، ۲ مقاله، ۳ نویسنده، و ۲ مقاله، چهار نویسنده) بوده‌اند (https://clcm.modares.ac.ir/browse.php?sid=44&slc_lang=fa).

کارشناسی ارشد و دکتری) است. بر پایه گونه‌های شناخته‌شده پژوهش (یعنی نظری و عملی) که در این مقاله برگزیده و معرفی شدند، روش‌شناسی می‌تواند در این دو بخش (برای نمونه، دو واحد نظری و دو واحد عملی) در دوره‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد، با پیش‌بینی سرفصل‌های دقیق‌تر که قابلیت اجرا در طول نیم‌سال‌های تحصیلی را داشته باشند، ارائه شود و در دوره دکتری حقوق جنایی و جرم‌شناسی، با توجه به اهمیت دوچندان رساله و مقاله‌نویسی (و حتی کتاب‌نویسی)، بیشتر بر روش‌شناسی این زمینه‌ها تمرکز شود. در این راستا، محدود کردن پهنه مقاله‌های چندنویسنده‌ای، به شکل رایج کنونی، می‌تواند به خلق آثار پژوهشی فاخر و واقعی کمک کند. اگر قرار باشد برون‌داد پایان‌نامه یا رساله، مقاله یا مقاله‌هایی باشد، تنها نام نویسنده یا نویسندگانی که سهم واقعی در خلق آن داشته‌اند، باید در عنوان و مشخصه‌های مقاله آورده شود. بنابراین، الزام به آوردن نام همه مشاوران و داوران به‌عنوان نویسندگان مقاله و جاهتی ندارد. هم‌چنین، به منظور جلوگیری از تولید آثار انبوه و فله‌ای، بهتر است تبدیل پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها به کتاب، که هم‌اکنون پیرو هیچ ضابطه‌ای نیست، ضابطه‌مند شود. پژوهشگر نگارنده پایان‌نامه یا رساله با نویسنده، مؤلف یا تصنیف‌گر یکسان نیست، در حالی که رویه این سال‌ها در تبدیل بسیاری از این پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها به کتاب، این مرزبندی را از میان برده است.

افزون بر این‌ها، ارتقای کیفی پژوهش‌های علوم جنایی، در گرو تنظیم متعارف‌رشد دانشگاهیان این پهنه است. حتی اگر این تنظیم‌گری به معنای کاستن از دانشجویان ورودی سال‌های تحصیلی باشد، به منظور خلق پژوهش‌های باکیفیت‌تر شایسته خواهد بود. تجربه این سال‌ها نشان داده که رشد فزاینده و بی‌رویه دانشجویان، که شوربختانه بر پایه ایده تجاری‌سازی و نگاه به دانشگاه به مثابه یک بنگاه اقتصادی صورت پذیرفته است، ناگزیر به خلق پژوهش‌های کیفی در علوم جنایی گره نخورده‌اند و پژوهش‌های انجام‌شده و بازتاب‌یافته در سیاست‌گذاری، با وجود پیش‌نویس‌های و طرح‌های نهادها و مرجع‌هایی مانند معاونت حقوقی قوه قضائیه، مجلس شورای اسلامی و معاونت حقوقی ریاست جمهوری، به قانون‌گذاری‌ها و سیاست‌های جنایی سنجیده و کارآمد نینجامیده‌اند. تنها در صورت اجرای پژوهش‌های باکیفیت است که از بازتاب آن‌ها در سطح

سیاست‌گذاری، می‌توان قانون‌ها، رویه‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های سنجیده و درست را انتظار داشت.

سرانجام، اخلاق حرفه‌ای پژوهش در پهنه علوم جنایی در ایران یکی از پاشنه آشیل‌های جدی است. اخلاق حرفه‌ای با قانون‌گذاری (به‌ویژه شکل کیفری آن) نهادینه نمی‌شود. افزون بر مقرره‌هایی همچون دستورالعمل نحوه بررسی تخلفات پژوهشی و مصادیق تخلفات پژوهشی مصوب ۱۳۹۳/۱۲/۲۳ وزارت عتف، با توجه به قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی مصوب ۱۳۹۶/۰۵/۳۱، نمی‌توان انتظار داشت که بی‌اخلاقی و تقلب در این پهنه، با جرم‌انگاری و کیفرگذاری کنترل و مهار می‌شود. وانگهی، پیشگیری از این تخلف‌ها و قانون‌شکنی‌ها، فراتر از قانون، نیازمند فرهنگ‌سازی در سطح جامعه کلان، و از دوره‌های پیش‌آموزش عالی و حتی پیش‌آموزش و پرورش است. به سخن دیگر، هرچه جامعه با اخلاق‌تر و با وجدان‌تر باشد، رعایت و احترام به ارزش‌ها و هنجارهایی چون امانت‌داری، راست‌گویی، حق‌بنیادی و مالکیت، که از بنیان‌ها و لازمه‌های مالکیت فکری و معنوی است، در آن بیشتر خواهد بود.

منابع

- آشوری، م. (۱۴۰۰ الف). آیین دادرسی کیفری، جلد اول (چاپ بیست و دوم). سمت.
- آشوری، م. (۱۴۰۰ ب). آیین دادرسی کیفری، جلد دوم (چاپ چهاردهم). سمت.
- آگاه، و.، بشیریه، ت.، جلالی، م.، & سلیمیان، ا. (۱۴۰۲). شرح حق: تاریخ شفاهی حقوق ایران، گفتگو با استادان: نجادعلی الماسی، محمد آشوری، محمد محمدی (گرگانی) و عبدالله شمس (چاپ اول). نگاه معاصر.
- انجمن ایرانی جرم‌شناسی، احمدی، ا.، & خواجه‌نوری، ی. (۱۳۸۹). پژوهش‌های جرم‌شناسی در ایران (چاپ اول). دادگستر.
- اداره کل دفتر آموزش و پژوهش سازمان قضایی نیروهای مسلح. (۱۳۹۲). بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری، مقالات برگزیده نخستین همایش ملی پژوهش در نظام عدالت کیفری: فرصت‌ها و چالش‌ها. میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۳۹۹). حقوق بین‌الملل کیفری: گزیده مقالات (چاپ اول). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۳۸۸). حقوق بین‌الملل کیفری: گزیده مقالات ۱ (چاپ پنجم). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۳۹۷). حقوق بین‌الملل کیفری: گزیده مقالات ۲ (چاپ دوم). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۴۰۲ الف). حقوق کیفری عمومی، جلد دوم (چاپ شصت و دوم). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۴۰۲ ب). حقوق کیفری عمومی، جلد سوم (چاپ بیست و هفتم). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۴۰۱). حقوق کیفری عمومی، جلد نخست (چاپ هفتاد و یکم). میزان.
- اردبیلی، م. ع. (۱۴۰۲ پ). کلیات حقوق جزا (چاپ نهم). میزان.
- استفانی، گ.، لواسور، ژ.، & بولوک، ب. (۱۳۷۷ الف). آیین دادرسی کیفری، جلد اول، موضوع و نهادهای دادرسی کیفری (ح. دادبان، مترجم؛ چاپ اول). دانشگاه علامه طباطبایی.

- استفانی، گک، لواسور، ژ.، & بولوک، ب. (۱۳۷۷ ب). آیین دادرسی کیفری، جلد دوم، جریان دادرسی کیفری (ح. دادبان، مترجم؛ چاپ اول). دانشگاه علامه طباطبایی.
- استفانی، گک، لواسور، ژ.، & بولوک، ب. (۱۳۷۷ پ). حقوق جزای عمومی، جلد اول، جرم و مجرم (ح. دادبان، مترجم؛ چاپ اول). دانشگاه علامه طباطبایی.
- استفانی، گک، لواسور، ژ.، & بولوک، ب. (۱۳۷۷ ت). حقوق جزای عمومی، جلد دوم، ضمانت‌اجرائی: مجازات‌ها و اقدامات تأمینی (ح. دادبان، مترجم؛ چاپ اول). دانشگاه علامه طباطبایی.
- ایروانیان، ا. (۱۳۸۴). سیاست جنایی و الگوهای آن در چالش با توسعه‌نیافتگی و آثار آن با تأکید بر سیاست‌گذاری جنایی در ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده حقوق دانشگاه شهیدبهبشتی.
- باوی، ع. (۱۳۹۹). سیاست کیفری ایران در مبارزه با جرایم اقتصادی با تأکید بر اسناد بین‌المللی (رساله دکتری). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد امارات متحده عربی.
- بخش‌براتی، ی.، روستایی صدرآبادی، ح.، & کوشا، ج. (۱۴۰۱). بررسی جرم‌انگاری در حوزه فرهنگ و محدودیت‌های نظری این نوع از جرم‌انگاری. مجله تحقیقات حقوقی، ۲۵ (۹۸)، ۱۱۹-۱۴۴.
- برنارد، ت. جی.، اسنیپس، ج. بی.، & جرولد، ا. ال. (۱۴۰۲). جرم‌شناسی نظری وُلد (چاپ دوم). سمت.
- پاد، ا. (۱۳۴۷). حقوق کیفری اختصاصی، جلد اول: جرائم برضد اشخاص: صدمات بدنی و صدمات معنوی. چاپخانه دانشگاه تهران.
- پاد، ا. (بی تا). حقوق کیفری اختصاصی، جلد دوم.
- پاشا صالح، ع. (۱۳۴۸). سرگذشت قانون: مباحثی از تاریخ حقوق - دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز (چاپ اول). انتشارات دانشگاه تهران.
- پوربافرانی، ح.، & مسائلی، ا. (۱۳۹۶). تحلیل کیفرشناختی مجازات اعدام در قانون مبارزه با مواد مخدر. فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۴ (۹۱)، ۱۴۱-۱۶۴.

- ورحاجی، ر.، مهram، ب.، کارشکی، ح.، & جاویدی کلانه جعفرآبادی، ط. (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر رعایت اخلاق پژوهش دانشجویان و مقایسه سهم آنها در زیرگروه‌های مختلف آموزشی دانشگاه فردوسی مشهد. *پژوهشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۹(۲)، ۲۴-۴۳.
- پورمحمی آبادی، ح.، بوستانی، د.، & قماش، س. (۱۳۹۷). سیطره حبس‌گرایی و رؤیای حبس‌زدایی در سیاست کیفری ایران (مطالعه موردی حوزه قضایی شهر کرمان). *پژوهش‌نامه حقوق کیفری*، ۹(۱)، ۳۳-۵۹.
- جعفری، ا. (۱۴۰۲). *متدلوژی حقوق* (چاپ سوم). گنج دانش.
- چمپیون، د. (۱۳۸۵). *روش تحقیق در عدالت کیفری و جرم‌شناسی*، جلد نخست (ع. شایان، مترجم؛ چاپ اول). دادگستر.
- خالقی، ن. (۱۳۸۷). اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی. *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، ۳(۲ و ۱)، ۸۳-۹۲. بازبایی شده از <https://sid.ir/paper/122647/fa>
- دو وابر، د. (بی‌تا). *رساله حقوق جنایی و قانونگذاری جزایی فرانسه* (ع. آزمایش، مترجم). دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- رایجیان اصلی، م. (۱۴۰۱). از نسل اندیشه‌ورزان علوم جنایی ایران. در: *به یاد منصور: بزرگداشت‌نامه دکتر منصور رحمدل، استاد فقید علوم جنایی ایران* (چاپ اول، صفحات ۱۹۷-۲۱۸). گالوس.
- رایجیان اصلی، م. (۱۳۹۵). اصل قانونمندی حقوق جنایی با رهیافتی به تحولات اخیر آن در حقوق ایران. در: ح. غلامی، *علوم جنایی تطبیقی در پرتو همکاری‌های بین‌المللی* (چاپ اول، صفحات ۳۴-۵۶). بنیاد حقوقی میزان.
- رضوی‌فرد، ب. (۱۳۹۴). *حقوق بین‌الملل کیفری* (چاپ دوم). میزان.
- رضوی‌فرد، ب. (۱۳۹۲). *حقوق کیفری بین‌الملل عمومی* (چاپ اول). میزان.
- شاملو، ب.، & قلی‌پور، غ. (۱۳۹۹). *اکوساید (بوم‌زدایی): جنایتی علیه توسعه پایدار*. *فصلنامه مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی*، ۵(۱)، ۱۳۷-۱۶۲.
- شایان، ع. (۱۳۸۹). *روش تحقیق میدانی در علوم جنایی* (چاپ اول). دادگستر.

- شجاعی، ع. (۱۳۹۰). تحلیل هرمنوتیکی و گفتمانی تفسیر متون کیفری (رساله دکتری). دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- طباطبایی، س. (۱۳۹۳). جستاری در مطالعات تطبیقی علوم جنایی. دانشگاه علامه طباطبایی و Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law.
- علی آبادی، ع. (۱۳۶۸ الف). موازین قضائی هیئت عمومی دیوان عالی کشور، جلد اول: جزائی (چاپ دوم). انتشارات حسینیّه ارشاد.
- علی آبادی، ع. (۱۳۶۸ ب). موازین قضائی هیئت عمومی دیوان عالی کشور، جلد دوم: جزائی (چاپ دوم). انتشارات حسینیّه ارشاد.
- علی آبادی، ع. (۱۳۶۸ پ). موازین قضائی هیئت عمومی دیوان عالی کشور، جلد سوم: جزائی (چاپ دوم). انتشارات حسینیّه ارشاد.
- فارل، گ، فیلیپس، ک، & پیس، ک. (۱۳۸۵). چرا بزه‌دیدگی ثانوی اتفاق می‌افتد؟ مجله فقه و حقوق (۳)، ۱۴۱-۱۶۵.
- فاضلی، ن. (۱۳۹۷). صورت‌بندی مسئله سواد دانشگاهی در ایران: نظریه‌ای نو در زمینه نوشتار و نثر دانشگاهی در ایران. فصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۴۲، ۱-۳۷.
- کاتوزیان، ن. (۱۳۷۵). تحولات حقوق خصوصی (چاپ سوم). انتشارات دانشگاه تهران.
- کلانتری، ک. (۱۳۶۲). تحلیل بحران در حقوق موضوعه ایران و راهکارهای خروج از آن (رساله دکتری). دانشگاه تربیت مدرس.
- کی‌نیا، م. (۱۳۷۳). جامعه‌شناسی جنائی، جلد دوم، بخش اول (چاپ چهارم). انتشارات دانشگاه تهران.
- کی‌نیا، م. (۱۳۷۳ پ). جامعه‌شناسی جنائی، جلد سوم، بخش دوم (چاپ چهارم). انتشارات دانشگاه تهران.
- کی‌نیا، م. (۱۳۴۵ الف). علوم جنائی، جلد اول. انتشارات دانشگاه تهران.
- کی‌نیا، م. (۱۳۴۵ ب). علوم جنائی، جلد دوم. انتشارات دانشگاه تهران.

- کی‌نیا، م. (۱۳۴۶). علوم جنائی، جلد سوم، جامعه‌شناسی جنائی. انتشارات دانشگاه تهران.
- کی‌نیا، م. (۱۳۷۳ الف). مبانی جرم‌شناسی، جلد اول (چاپ چهارم). انتشارات دانشگاه تهران.
- گارو، آ. (بی‌تا). مطالعات نظری و علمی در حقوق جزا (س. نقابت، مترجم).
- مبارکیان، ع. (۱۳۷۷). چهره‌ها در نظام آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین (دادگستری) (چاپ اول). نشر پیدایش.
- مرکز مطالعات اجتماعی و جرم‌شناسی. (بی‌تا). بررسی اجمالی ابعاد جرم‌شناختی قانون هدفمندی رایانه‌ها (ویرایش دوم). معاونت اجتماعی و پیشگیری از جرم قوه قضائیه.
- مؤسسه تحقیقاتی علوم جزایی و جرم‌شناسی. (۱۳۸۶). دوفصلنامه علوم جنایی (۱). دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- مهارتی، ی.، برومند، ا.، & لقمانی، ه. (۱۳۹۳). اخلاق در فرایند پژوهش علمی. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ۹(۱)، ۹-۱.
- میرسعیدی، س. (۱۳۹۰). مسئولیت کیفری، جلد اول، قلمرو و ارکان (چاپ سوم). میزان.
- لاسال، ژ. ا. (۱۳۷۹). تحولات علوم جنایی و آموزش و تحقیقات جرم‌شناسی در فرانسه (ع. نجفی ابرندآبادی، مترجم). مجله تحقیقات حقوقی، ۳(۳۱-۳۲)، ۲۴۸-۲۳۱.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۸۸). از حقوق جنایی تا علوم جنایی. در: علوم جنایی (مجموعه مقالات در تجلیل از استاد دکتر محمد آشوری) (چاپ دوم، صفحات ۷-۱۹). سمت.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۹۷). الزامات کارآمدی آموزش و پژوهش جرم‌شناسی. در: مجموعه چکیده مقالات سومین همایش ملی آسیب‌های اجتماعی ایران (چاپ اول). آگاه تهران.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۸۸). تازه‌های علوم جنایی: مجموعه مقاله‌ها (چاپ اول). میزان.

- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۹۲). *دایرةالمعارف علوم جنایی (مجموعه مقاله های تازه های علوم جنایی)*، کتاب دوم (چاپ اول). میزان.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۹۸ الف). *دایرةالمعارف علوم جنایی (مجموعه مقاله های تازه های علوم جنایی)*، کتاب سوم: علوم جنایی حقوقی (چاپ اول). میزان.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۹۸ ب). *دایرةالمعارف علوم جنایی (مجموعه مقاله های تازه های علوم جنایی)*، کتاب چهارم: علوم جنایی تجربی (چاپ اول). میزان.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۷۶). *جایگاه جرم شناسی در ایران. مجله کانون وکلا (۱۶۸-۱۶۹)*، ۱۱۵-۱۲۶.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۷۲). *جرم شناس صاحب یک تخصص علمی یا صاحب یک کار حرفه ای. مجله کانون وکلا (۱۵۶-۱۵۹)*، ۴۱۵.
- نجفی ابرندآبادی، ع. (۱۳۹۱). *مباحثی در علوم جنایی: تقریرات درسی (ویراست هفتم)*. باز یابی شده از <https://mizan-law.ir/Ebook/Booklet>
- نجفی ابرندآبادی، ع.، & غلامی، ح. (۱۳۸۵). *آسیب شناسی آموزش و پژوهش جرم شناسی در ایران. مجله تخصصی الهیث و حقوق: دانشگاه علوم اسلامی رضوی (۲۰)*، ۲۳-۴۰.
- نجفی ابرندآبادی، ع.، & هاشم بیکی، ح. (۱۴۰۱). *دانشنامه جرم شناسی (چاپ ششم)*. انتشارات گنج دانش.
- نوربها، ر. (۱۳۹۲). *زمینه جرم شناسی (چاپ پنجم)*. انتشارات گنج دانش.
- نوربها، ر. (۱۳۷۸). *سیاست جنایی سرگردان. مجله تحقیقات حقوقی (۲۵-۲۶)*، ۱۰۳-۱۲۷.
- *Criminology: The key concepts*. (Yar, M. (2008 & ,O'Brien, M (1st ed.). Routledge)

قانون‌ها، گزارش‌ها، سندها، و پایگاه‌های اینترنتی:

- آیین‌نامه اجرایی سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۳۸۴/۰۹/۲۰.
سامانه ملی قوانین و مقررات. بازیابی شده از
<https://www.qavanin.ir/Law/PrintText/197192>
- آیین‌نامه اجرایی سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۴۰۰/۰۲/۲۰.
مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. بازیابی شده از
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1661504>
- آیین‌نامه ارتقای مرتبه اعضای هیئت علمی مؤسسه‌های آموزش عالی، پژوهشی و فناوری دولتی و غیر دولتی (مصوب جلسه ۷۷۶ مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۱۸ شورای عالی انقلاب فرهنگی). روزنامه رسمی (۲۰۷۹۲). بازیابی شده از
<https://dlp.msrt.ir/file/download/regulation/1487416989-subdomain=dlp&.pdf?language=fa>
- آیین‌نامه استفاده از فرصت‌های مطالعاتی برای اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و پژوهشی، مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۳۰ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از
<https://dlp.msrt.ir/fa/regulation/download?id=266>
- آیین‌نامه دوره دکترا (Ph.D)، مصوب ۱۳۸۹/۰۸/۰۸، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از <https://dlp.msrt.ir/fa/regulation/category/38>
- آیین‌نامه دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۳۹۴/۰۷/۰۴، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از <https://dlp.msrt.ir/fa/regulation/category/38>
- برنامه درسی رشته حقوق، مقطع کارشناسی پیوسته، مصوب ۱۳۷۴/۰۲/۲۳، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از
<https://www.msrt.ir/fa/grid/283> - لیست - کامل - رشته -
[ها?GridSearch\[search\]=حقوق&GridSearch\[pageSize\]=10&per-page=10&page=4](https://www.msrt.ir/fa/grid/283?GridSearch[search]=حقوق&GridSearch[pageSize]=10&per-page=10&page=4)

- برنامه‌درسی رشته حقوق، مقطع کارشناسی پیوسته، مصوب ۱۳۹۴/۰۹/۲۳، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> لیست-کامل-رشته-ها?GridSearch[search]=حقوق&GridSearch[pageSize]=10&per-page=10&page=4
- برنامه‌درسی رشته «حقوق کیفری و جرم‌شناسی»، مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۴۰۰/۱۲/۲۳ شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از <https://www.msrt.ir/fa/grid/283>
- برنامه‌درسی رشته «حقوق کیفری و جرم‌شناسی» مقطع دکتری تخصصی، مصوب ۱۴۰۲/۰۴/۲۵ شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. بازیابی شده از <https://www.msrt.ir/fa/grid/283>
- برنامه‌سرفصل دروس دوره دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، مصوب ۱۳۷۳/۰۷/۱۷ شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت فرهنگ و آموزش عالی. بازیابی شده از <https://www.msrt.ir/fa/grid/283>
- برنامه هشت ترم مقطع کارشناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی. (۱۴۰۳، ۳۰ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://lpd.atu.ac.ir/fa/page/9436>
- دستورالعمل نحوه بررسی تخلفات پژوهشی و مصادیق تخلفات پژوهشی، مصوب ۱۳۹۳/۱۲/۲۳ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. (۱۴۰۳، ۱۸ خرداد). بازیابی شده از <https://research.art.ac.ir/file/download/regulation/1624686696-.pdf>
- شیوه‌نامه اجرایی آیین‌نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد، مصوب ۱۳۹۵/۰۱/۲۴، شورای آموزشی دانشگاه شهیدبهشتی. بازیابی شده از <https://law.sbu.ac.ir/ayinnameha>
- شیوه‌نامه اجرایی آیین‌نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته، مصوب ۱۳۹۵/۰۶/۰۹، شورای برنامه‌ریزی آموزشی و درسی دانشگاه آزاد اسلامی. بازیابی شده از <https://ctb.iau.ir/file/download/page/1572780942>

- شیوه‌نامه دوره دکتری تخصصی (Ph.D)، مصوب ۱۳۹۶/۰۶/۲۷، سازمان مرکزی دانشگاه آزاد اسلامی. بازیابی شده از
<https://ctb.iau.ir/file/download/page/1572780734>
- قانون تبدیل شورای سرپرستی زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور به سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۳۶۴/۱۱/۰۶. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. بازیابی شده از
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/91160>
- مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. (۱۴۰۱)، ۱۷ بهمن). بازیابی شده از <https://irphe.ac.ir/content/4297/140111172>
- مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. (۱۳۹۷)، ۱۶ دی). بازیابی شده از <https://irphe.ac.ir/content/1943>
- (۱۴۰۳، ۳۱ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://canres.ut.ac.ir/-/کمیته-اخلاق-در-پژو-۱>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از
<https://clcm.modares.ac.ir/browse.php?sid=44>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از
https://clr.modares.ac.ir/browse.php?mag_id=2090&sid=20&slc_lang=fa
- (۱۴۰۳، ۳۱ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://ffll.ut.ac.ir/-/اغاز-به-کار-سامان-۵-آموزش-و-آزمون-اخلاق-پژوهش-اوا>
- (۱۴۰۳، ۲۶ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://lawpol.ut.ac.ir/-/موسسه-جزا-و-جرم-شناسی>
- (۱۴۰۳، ۳۱ اردیبهشت). بازیابی شده از
https://lawpol.ut.ac.ir/home?p_p_id=3&p_p_lifecycle=0&p_p_mode=view&p_p_state=maximized&p_p_struts_action=%2Fsearch%2Fsearch
- (۱۴۰۳، ۱۲ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://law.sbu.ac.ir/history>

- (۱۴۰۳، ۱۸ اردیبهشت). بازیابی شده از
<https://lpd.atu.ac.ir/file/download/person/1626336511-razavifard-cv.pdf>
- (۱۴۰۳، ۱۸ اردیبهشت). بازیابی شده از
<https://lpd.atu.ac.ir/file/download/person/1626336673-rahbar-pour-cv.pdf>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از <https://mastertest.ir/1396/01/98-97>
- (۱۴۰۳، ۲۴ اردیبهشت). بازیابی شده از
<https://police.ir/index.jsp?fkeuid=149&siteid=31>
- (۱۴۰۳، ۳۱ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://science.ut.ac.ir/rec>
- (۱۴۰۳، ۲۴ اردیبهشت). بازیابی شده از <https://scpd.eadl.ir>
- (۱۴۰۱، ۱۹ تیر). بازیابی شده از <https://stu.modares.ir/news/news-list/news-content?newsview=18135>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از
<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d>
- (۱۴۰۳، ۲۶ اردیبهشت). بازیابی شده از
<https://www.instagram.com/iaplofficial>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از
<https://www.magiran.com/volume/60068>
- (۱۴۰۳، ۱۲ اردیبهشت). بازیابی شده از
<https://www.sbu.ac.ir/web/sbu/60sbu>
- (۱۴۰۱، ۲۸ خرداد). بازیابی شده از
<https://www.pishkhan.com/news/278784>
- (۱۳۹۳، ۱۶ اسفند). بازیابی شده از
<https://www.tabnak.ir/fa/news/405752>
- (۱۴۰۳، ۶ اسفند). بازیابی شده از
https://www8.sanjesh.org/download/1403/phd/cs/NOETCSphd1403_v1.pdf